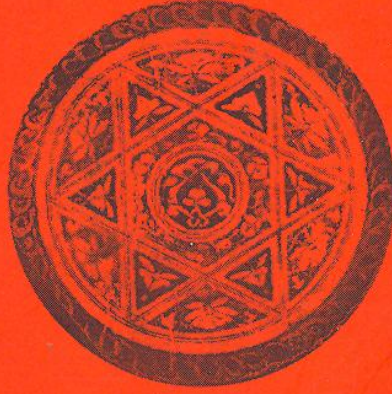

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ 36

Aysu Ata

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

İstanbul 2002

6,000,000

Boş
TARİHİZ
Boş

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 36

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Harezm - Altın Ordu Türkçesi

Aysu Ata

İstanbul 2002

Harezmi - Altın Ordu Türkçesi

Aysu Ata

İstanbul 2002

Harezmi - Altın Ordu Türkçesi

Aysu Ata

Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36

Yayımlayan: Mehmet Ölmez

E-mail: molmez@yildiz.edu.tr

© Aysu Ata - Mehmet Ölmez

İstanbul 2002

ISBN 975-7981-15-X

Kebikeç Yayınları'nın katkısıyla

İsteme adresi / order address:

Barış Karacasu

Yıldız Teknik Üniversitesi

Fen-Ed. Fak. T.D.E. Bölümü

Davutpaşa Yerleşim Birimi

34210 Esenler-İSTANBUL

Tel. (90.212) 449 16 27

tda_dizisi@yahoo.com

Baskı, cilt: Kitap Matbaası

Tel.: (90.212) 567 48 84

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
I. HAREZM VE TARİHİ.....	9
II. HAREZM TÜRKÇESİ.....	12
III. HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ.....	17
III.1. KİŞAŞÜ'L-ENBİYÂ.....	17
III.1.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi.....	18
III.1.2. Eserin Nüshaları.....	19
III.1.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar.....	20
III.2. NEHCÜ'L-FERÂDİS.....	22
III.2.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri.....	23
III.2.2. Eserin Nüshaları.....	26
III.2.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar.....	28
III.3. MUĞADDİMETÜ'L-EDEB.....	30
III.3.1 Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi.....	31
III.3.2. Eserin (Harezmi Türkçesine Tercümesi Yapılmış)	
Nüshaları.....	32
III.3.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar.....	33
III.4. MU'İNÜ'L-MÜRİD.....	34
III. 4.1. Eserin Müellifi ve Yazım Tarihi.....	35
III.5. SATIR ARASI KUR'AN TERCÜMESİ.....	36
IV. HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ.....	38
IV.1. HÜSREV Ü ŞİRİN.....	38
IV.2. MUĞABBET-NÂME.....	40
IV.3. DÂSİTÂN-I CUMCUMA.....	42
IV.4. Mİ'RÂC-NÂME.....	43
IV.5. YARLIK VE BİTİKLER.....	45
V. HAREZM TÜRKÇESİ DİL ÖZELLİKLERİ.....	46
V.1. İMLÂ ÖZELLİKLERİ.....	46
V.2. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (FONETİK).....	47
V.2.1. Ünlüler.....	47
V.2.1.1. e / i Meselesi.....	47
V.2.1.2. Ünlü Değişimleri.....	49
V.2.1.3. Ünlü Uyumu.....	50
V.2.1.3.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Ünlü Uyumu.....	50
V.2.1.3.2. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Ünlü Uyumu.....	50
V.2.2. Ünsüzler.....	52

V.2.2.1. /b/ Ünsüzü	52
V.2.2.2. /ç/ Ünsüzü	54
V.2.2.3. /d/ Ünsüzü	54
V.2.2.4. /G/ Ünsüzü	55
V.2.2.5. /k/ Ünsüzü	58
V.2.2.6. /t/ Ünsüzü	59
V.3. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (MORFOLOJİ).....	60
V.3.1. İsim	60
V.3.1.1. İsimlerde çokluk.....	60
V.3.1.2. İsim çekim ekleri.....	61
V.3.1.3. İyelik ekleri.....	64
V.3.1.4. Zamirler.....	66
V.3.1.5. Sıfatlar	68
V.3.1.5.1. Sıra Sayı Sıfatı Eki.....	68
V.3.1.5.2. Topluluk Sayı Sıfatı Eki	68
V.3.1.5.3. Karşılaştırma Ekleri.....	68
V.3.1.5.4. Birliktelik Eki: +II ... +II	68
V.3.1.6. Fiiler.....	68
V.3.1.6.1. Soru Şekli.....	68
V.3.1.6.2. Bildiriciler.....	69
V.3.1.6.3. Fiil Çekimi.....	73
V.3.1.6.3.1. Basit Zamanlar.....	73
V.3.1.6.3.2. Dilek Kipleri.....	73
V.3.1.6.3.3. Birleşik Kipler.....	83
V.3.1.6.3.4. Sıfat-Fiiller (Ortaç).....	87
V.3.1.6.3.5. Zarf-Fiiller.....	89
VI. SÖZ VARLIĞI.....	92
VII. ÖRNEK METİNLER.....	93
Kıṣaṣü'l-Enbiyā.....	93
Nehcü'l-Ferādis	95
Kur'an Tercümesi	96
Mu'īnū'l-Mürīd	97
Mi'rāc-nāme.....	98
Hüsrev ü Şīrīn	99
Muḥabbet-nāme.....	100
Temür Kutlug Yarlığı	101
Tıpkıbasımlar.....	103

ÖNSÖZ

Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında geçiş dönemi Türkçesi olan Harezmi Türkçesi, dil tarihimizin dönemlendirilmesinde türkologların anlaşılmaya varamadıkları bir dönem ve alanı kapsamaktadır. Bu konuda bazı türkologlar Harezmi Türkçesini Çağataycanın ilk devresi kabul ederken bazıları başlı başına bağımsız bir dönem Türkçesi olarak değerlendirmekte ya da farklı bir adla bu tarihî Türkçeden bahsetmektedirler. Günümüzde halen bu karışıklığın devam etmesindeki neden hiç şüphesiz Harezmi Türkçesi eserleri arasında sıralanan eserlerin -ki bu konuda da tam bir fikir birliği olduğu söylenemez- ancak son yıllarda ele alınması ve bunların dil özellikleri bakımından benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyacak çalışmaların yapılmamasındandır. Bu konuda daha önce ortaya konan görüşler çalışmamızda “Harezmi ve Tarihi” adlı bölümünden sonra gelen “Harezmi Türkçesi”nde değerlendirilmiş ve kendi yorumumuz bunlara eklenmiştir.

Eckmann, “Das Chwarezmitürkische”, (*PhTF* I, Wiesbaden 1959, s. 113-137) adlı makalesinde *Muhabbet-nāme* (Mah), *Miftāhü'l-'adl* (Mif), *Mi'rāc-nāme* (Mi'r), *Mu'inü'l-Mürîd* (MM), *Nehcü'l-Ferādis* (NF), *Kıssa-i Rabgūzî* (Rab), *Hüsrev ü Şirîn* (HŞ)'in dil özelliklerini gramer malzemesi olarak kullanmış, daha sonraki çalışmalarda bu eserlere yenileri eklenmiştir. Elinizdeki kitapta daha önceki çalışmalarda Harezmi Türkçesi başlığı altında anılan bu eserler gerek yazıldıkları yer gerekse benzer veya farklı kılan dil özelliklerinden dolayı “Harezmi Türkçesi Eserleri” ve “Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Eserleri” olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir.

“Harezmi Türkçesi Dil Özellikleri” bölümünde ise Harezmi ve Harezmi-Altın Ordu Türkçesiyle yazılmış eserler olarak nitelendirdiğimiz metinler imlâ, ses ve şekil bilgisi bakımından karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmada amaç Harezmi Türkçesinin gramer özelliklerini tüm yönleriyle ortaya koymak değil, bir geçiş dili olarak bu Türkçeyle yazılan eserleri kendi aralarında karşılaştırmak, Türkçenin diğer tarihi dönem ve alanlarıyla ilişkisini ortaya koymaktır.

Aysu Ata

I. HAREZM VE TARİHİ

Harezmi, bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Arap tarihçileri tarafından Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan bölgeye, aynı zamanda bölge halkına verilen addır. Arap istilasından sonra bu ad sadece ülke adı olarak kalmış, burada yaşayan halka da Harezmî denilmiştir.

Harezmi, Semerkant ve Buhara gibi merkezler dışında geniş bozkır ve çölle kaplı Batı Türkistan'ın ortasında önemli bir yerleşim merkezidir. Doğusundaki Kırgız bozkırları ve Kızılkum çölü, batısındaki Karakum çölünün ortasında Ceyhun nehri ve deltası bölge için hayat kaynağı olmuş ve verimli toprağı ile tarih boyu halkları kendine çekmiştir.

Harezmi bölgesini önemli kılan bir başka özelliğı de İran, Hindistan ve Çin gibi Asya ülkeleri ile Güney Rusya ve Sibiry bozkırlarını birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasıdır. Bu bakımdan Harezmi aynı zamanda önemli bir ticaret merkezidir.

Ayrıca Ceyhun ırmağı ile kanallar doğal barikat görevini üstlenmiş bir taraftan diğerine geçişi engellemesiyle bölgenin askerî bakımdan savunulmasını kolaylaştırmıştır. Bundan dolayı gerek Samanoğulları ve Gazneliler gerekse Selçuklular zamanında bölgeye vali olarak tayin edilenler kısa zamanda bağımsızlıklarını ilân ederek hanedanlıklar kurmuşlardır.

Harezmi ve Harezmîlerle ilgili ilk tarihî bilgiler Herodot'a aittir. Ona göre Harezmîler Amu Derya nehri üzerinde her tarafı dağlarla çevrili bir ovada yerleşik idiler. Kaynaklarda bu kavmin yaşadığı ülkenin başkenti Horasmia olarak geçmektedir ki bu isim yani Harezmi XIII. yüzyıla kadar Kat şehri için kullanılmıştır. Kat, Amu Derya'nın sağında yani sağ Harezmi'de yer almaktadır. Sol Harezmi'nin merkezi olarak da Gürgenç (Arapça: Curcāniya, Türkçe: Ürgenç, Köhne Ürgenç) şehri gösterilmektedir. Bu şehir özellikle Arap tarihçilerinin eserlerinde (İbn Fadlan, *Hudūdu'l-âlem*) "Türk kapısı" olarak adlandırılmıştır.¹

"Harezmşah" islâmdan önceki zamanlardan itibaren bu bölgeye hakim

¹ Z. Velidi Togan, *Horezm Kültür Vesikaları, I. Kısım. Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab*, İstanbul 1951, s. 15.

olanlara verilen bir ünvandır. Harezm'de Pers İmparatorluğu yıllarından başlayıp 995'e kadar hüküm süren hanedanlık Afrigoğulları'dır. Bîrûnî'nin, *Āṣāru'l-bāḳiye* adlı eserindeki Harezm tarihiyle ilgili rivayetlerde bu Harezm sülalesinin atasının Āfrīg adlı biri olduğu ayrıca eski Harezm halkının ayrı dili, dini bulunduğu, ayrı takvim, ölçü ve para sistemi kullandıkları, Arapların ülkeyi işgal etmesi ile bu kültürün imha edildiği bildirilmiştir.

Bu devir Harezm kavminin dili üzerine yapılan araştırmalar Harezmce'nin Avesta, Soğd, Yagnob ve Osset dilleri gibi doğu İran dili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bozkırlardaki komşuları olan Türk boyları ile de alışveriş yapan Harezm halkı, bu ticareti diğer İslâm ülkeleri hatta Hindistan ile de sürdürerek çok zenginleşmiş, *arna* ve *yab* denilen sulama kanalları ile tarım alanında ileri bir seviyeye ulaşmıştır.

Harezm bölgesi, 717 yılında Emevîlerle birlikte İslâm orduları tarafından fethedilmiş Afrigoğullarından İskecmük yalnızca şahlık ünvanı olan yetkileri kısıtlanmış Harezmşah olarak bırakılmıştır.

995 yılında Samanoğulları, ticaret merkezi olan Gürgenç'i kendilerine bağlayıp buraya vali atamışlardır. Daha bu vali zamanında Samanoğullarının hakimiyet sahası genişleyip ilk Harezmşahlar döneminin başkenti olan Kat şehri zaptedilmiş, Afrigoğullarının son temsilcisi de öldürülmüş ve başkenti Gürgenç olan yeni bir hanedanlık kurulmuştur.

X. yüzyılda Arap coğrafya ve tarihçilerinin kaydettikleri "kılavuz, kara tigin, bağırkan, barkan, çakiroguz, karasu, temirtaş" gibi Türkçe kelimelerin yaşamakta oluşu, Abbasîler devrinde Basra valisi sübaşı el-Hacib el-Harezmî et-Türk gibi Türk valilerin yönetimde bulunuşu ile bu dönemde söz konusu bölgede Türklerin varlığı ortaya çıkmaktadır. Yine Arap tarihlerinde Gürgenç ve daha batıdaki Zencan'a "Türk kapısı" denilmesi bu dönemde bölgedeki Türklerin önemini vurgulaması bakımından önemlidir. Ayrıca XI. yy'ın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "Harezm'de yerleşmiş bir Türk boyu" karşılığı olarak *Küçet*² isminin geçmekte oluşu da bu konuda önemli bir tanıktır.

1017 yılında ise Gazneliler, Harezm'i zaptederek kendi idarelerini kurmuşlar ve komutanlarından Altuntaş'ı buraya vali tayin ederek yeni bir Harezmşahlar dönemini başlatmışlardır. Altuntaş'ın ölümünden sonra oğlu Harezmşah Harun, Gazneli Mahmud'un yerine geçen Sultan Mesud'a isyan

² *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, (Çeviren: B. Atalay), TDK, Ankara 1939, s. 357.

etmiş ve Buhara havalisinden Selçuklu Türkmenleri ile işbirliğine girişmiştir. Bu dönemde Cend emiri Sultan Şah Melik, Selçukluları bir gece baskınında bozguna uğratmış ve Harezmşah Harun'u da öldürmüştür. 1041 yılında Cend emiri Gürgenç'e girerek Gazne hükümdarı Sultan Mesud ve kendi adına hutbe okutmuştur. Bu arada Selçuklular Horasan'da Gaznelilere karşı parlak zaferler kazanmışlar ve nihayet Dandanakan muharebesi ile Gaznelileri Horasan'dan sürmüşlerdir. Harezm'den sürülen Altuntaşoğulları Horasan'a giderek Selçuklulara sığınmışlar, yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Selçuklu sultanları Tuğrul ve Çağrı kardeşler Harezm'e giderek Şah Melik'i mağlup etmişler ve böylece Harezm, Selçuklulara geçmiştir. Mangışlak seferinden sonra Gürgenç'e uğrayan Alp Arslan, Harezm'in idaresini oğluna vermiş ise de daha sonra gerek kendi döneminde gerekse Sultan Melikşah döneminde Harezm bu sultanların tayin ettiği valiler tarafından idare olunmuştur. Bu elden ele dolaşan idarenin Kıpçak ve Kanglı boylarından olan komutanların eline geçmesiyle bölgeye bir süreden beri yerleşmeye başlayan Oğuzların yanısıra Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesi Harezm'in etnik yapısındaki değişimi Türklerin lehine çevirmiştir.

Sultan Melikşah zamanında sultanın taştarı Anuştingin Harezm mutasarrıfı ve valisi olarak tayin edilmiştir. Fakat Anuştingin ülkeyi fiilen idare etmemiş, Kıpçak Türklerinden Ekinçi bin Koçkar asıl görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Harezm'in Türkleşme işi tamamlanmış, böylece Harezm'de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezm Türkçesi de oluşmuştur. Fakat gerek Gazneliler gerekse Selçuklular zamanında idare ve ordu Türklerde olmasına rağmen Türk dili yazı ve edebiyat dili olamamış, bu ancak Kıtübü'd-dîn Muhammed ile başlayan son Harezmşahlar döneminde gerçekleşmiş ve Harezm Türkçesi, eserlerini vermeye başlamıştır.

Anuştingin Garçai, Reşidü'd-dîn'in *Cāmi'ü't-tevārîh*'ine göre Oğuzların Begdili boyuna mensuptur. Reşidü'd-dîn, Harezmşahlar bahsinde esas itibarı ile Cüveyni'ye dayanmasına rağmen bu bilgi *Tārîh-i Cihāngüşā*'da bulunmamaktadır. Bu nedenle F. Köprülü *Cāmi'ü't-tevārîh*'teki bu kaydı kabul ederken Z. V. Togan Anuştingin'in Kanglı Türklerinden olduğuna dair açıklamalarda bulunmuştur.³

1097 yılında Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, Anuştingin'in oğlu Kıtübü'd-dîn Muhammed'i Harezmşah tayin edince Harezm'in en parlak

³ İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TDK Yayınları: VII. Dizi-Sayı 29, Ankara 1956 (1992³), s. 39-40.

devri başlamış ve 1231 yılına kadar hüküm sürecektir olan Harezmşahlar hanedanının temeli atılmıştır. Atsız (1127-1156) devrinde yarı müstakil bir devlet haline gelen Harezm, İl Arslan (1156-1172) ve 'Alā'e'd-dīn Tekiş (1172-1200) zamanında güçlenip gelişmiş, 'Alā'e'd-dīn Muḥammed (1200-1220) devrinde imparatorluk olmuş iken Celāle'd-dīn Muḥammed'in (1220-1231) kötü idaresi sonucunda Cengiz Han'ın yönettiği Moğol güçlerine yenilmiştir.

Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra dört oğlu arasında yapılan taksimde Harezm bölgesi -doğu kısmı hariç- en büyük oğlu Coçi'nin payına düşmüştür. XIV. yüzyılda Coçi Hanlığının yönetimi Kongrat Türklerine geçmiştir. Bu yüzyılda bölgeyi gezen İbn Batuta buradaki çarşı-pazar, medrese ve camilerin güzelliğine ve halkın işbirirliğine dikkati çekmiştir. Kongratlardan Hüseyin Şüfî'nin Çağatay ulusuna bırakılan Harezm'in doğu taraflarını (Kat ve Hive) işgal etmesi ile Timur, Harezm'e yürümüş ve yağmalamıştır (1379). Timur'un ölümünden (1405) sonra Özbekler (Şeybaniler) Harezm'i işgal etmişlerdir.

XVI-XIX. yüzyıllar arası Harezm'in gerileme devresi olmuştur. Hanlıkların yönetiminde bölgede ilim ve kültür hayatı gerilemiş, XVII. yüzyılda Kalmuk saldırıları ile ticarî faaliyetler altüst olmuş ve nihayet 1873'te de Ruslar bölgeyi tamamen ele geçirmiş, Batı Harezm Hanlığı Ruslara tabi olarak yönetilmiştir. Bolşevik ihtilalinden sonra hanlığa son verilerek 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise Hive Hanlığı'nın doğu tarafı Özbekistan, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetlerine bırakılmıştır.

II. HAREZM TÜRKÇESİ

Harezm Türkçesi, XI-XII. yüzyıllarda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Böylece bölge halkının etnik yapısı gibi oluşan dil de karma bir şekil almıştır.

Harezm bölgesine yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla Harezm Türkçesinin özellikle şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından kazandığı farklı yapı, onun en başta gelen dil özelliğini teşkil etmektedir.

Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devrini teşkil eden Harezmi Türkçesi teriminin belli bir dönemin Türkçesine ad olarak kullanılması, 'Alî Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n- Nefâ'is* adlı eserinde Harezmi bilgin Hüseyin Hârezmî'nin, *Kaşîde-i Bürde*'ye Harezmi Türkçesi ile şerh yazdığını bildirmesi ile ortaya çıkmıştır: *Mevlânâ Hüseyin Hârezmî: ... Mevlânâ Celâlü'd-dîn-i Rûmî kuddise sirruhu Meşnevî'sığa şerh bitipdür. Ve Kaşîde-i Bürde'ga dağı Hârezmîçe Türkî tili bile şerh bitipdür*⁴.

Harezmi bölgesi, Sirderya'nın aşağı kesimiyle birlikte daha Moğol çağından önceki devirlerde doğudaki Kaşgar'ın yanında ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir yer tutmuştur. Bu bölge, Altın Ordu çağında da önemini muhafaza etmiş ve 1220'de Moğolların istilasından 1379 yılına kadarki sürede siyâsî bakımdan Altın Ordu'ya bağlı kalmıştır. Bu bakımdan Moğol akını, burada İslâmî Türk edebiyatının gelişmesine engel olmamıştır. XIII. yüzyıl sonlarında Harezmi'de gelişen kültür faaliyetine, XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başkenti Saray ve Kırım da katılmış, Harezmi'den birçok bilgin, şair ve yazar Altın Ordu'ya göç ederek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde yayılmasını sağlamıştır. Bundan dolayı Samoyloviç'in "Altın Ordu edebî dilinin inkişafında Harezmi'nin rehberlik edici rol oynadığı"⁵ tespiti oldukça yerindedir. Böylece Altın Ordu sahasında konuşulan mahallî şiveye Harezmi Türkçesinin de katılması ile Türk dilinin Kıpçak kanadında yeni bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Harezmi Türkçesi rehberliğinde oluşan Altın Ordu veya Coçi ulusu edebî dilinin Harezmi bölgesinde oluşan yazı dilinden farklı olacağı ortadadır. Ancak Türk dilinin bu sahasında bugüne kadar bu farkları ortaya koyacak çalışmalar yapılmamıştır.

Bu kadar geniş bir sahada kullanılan bu edebî dil, birlik sağlayamamış, eski ve yeni şekiller yerli ağız özellikleri ile karışmıştır. Bu dil evresi Timurlular devrinde sona ermiş ve yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

F. Köprülü, XIV. asırda Türkistan, Horasan, Harezmi ve Altın Ordu'da yazılmış bütün eserleri Çağatay Türkçesi kapsamında ele almıştır. Ona göre bu bölgelerde ortaya konulan eserlerde lehçe farkları vardır fakat dil ve edebiyat tarihini devrelere ayırırken filolojik karakterleri ihmal etmemek gerekli ise de birinci şart toplayıcı tarihî ve edebî karakterleri göz önünde bulundurmalıdır. Bu bakımdan Çağatay Türkçesinin meydana gelişinde

⁴ A. S. Levend, *Ali Şîr Nevâî. Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, C. IV, Ankara 1968, s. 72.

⁵ A. N. Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12 (Haziran 1935), s. 46.

sözünü ettiği ortak karakter Cengiz istilasıdır. Köprülü, XV. yy. Çağatay edebiyatını hazırlayan ve edebî karakterleri bakımından ondan tamamıyla farksız olduğunu kaydettiği XIII ve XIV. yy. eserlerini ilk Çağatay devri içinde ele alıp değerlendirmiştir. Ancak bu dönemi de “Timur devrinde edebî inkişaf”, “Altın-Ordu’da edebî inkişaf” ve “H̱varizm’de edebî inkişaf” olmak üzere alt başlıklara bölmüştür. Ona göre “XII. asır hakaniye Türkçesi ile XV. asır klâsik çağataycasını birbirine bağlayan bu uzun devirde önce Çağataylar ve İlhanlılar memleketlerinde, daha sonra H̱varizm ve Altın-Ordu sahalarında edebî bir faaliyet başlamış ve bu inkişaf Timurlular devrinde XV. asrın ilk yarısında büs-bütün kuvvetlenerek, bu asrın son yarısında Nevâ’î ve arkadaşlarının himmeti ile klâsik çağataycayı vücuda getirmiştir.” Köprülü, ilk Çağatay devri eserleri (: Bu devir içinde yer aldığı bildirilen *H̱srev ü Şîrîn*, *Muhabbet-nâme*, *Cumcuma-nâme* “Altın Ordu’da”, ‘Alî’nin *Kıssa-i Yûsuf* u, Rabgûzî’nin *Kıssa’ü’l-Enbiyâ*’sı, Mu’inü’l-Mürîd, *Nehcü’l-Ferâdis* ise “H̱varizm’de edebî inkişaf” maddelerinde işlenmiştir.) arasındaki bariz farkları, bu devirde siyasî ve edebî muhtelif merkezlerin bulunmasına, şair ve muharrirlerin farklı etnik gruplara ve coğrafî sahalara mensup olmasına, ayrıca bunlar arasındaki kültür farklarına bağlamıştır.⁶

V. V. Barthold ise *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*⁷ çalışmasında Çağatay Türkçesinin Moğol istilasını sonucunda teşekkül etmiş olduğunu fakat Türkistan’ın Altın Ordu’ya değil bilakis Altın Ordu ve Harezm sahalarının Türkistan’a tesiri ile bu edebî Türkçenin oluştuğunu ileri sürmüştür. Barthold böylece bizim de kabul ettiğimiz bir görüşü yani Harezm ve Altın Ordu Türkçelerinin Çağatay Türkçesine geçiş devresi teşkil ettiğini dile getirmiştir.

Harezm Türkçesinin Orta Asya Türk yazı dili içerisinde özel bir devre teşkil ettiğini ortaya koyan türkologlardan biri de A. N. Samoyloviç’tir.⁸ Samoyloviç, Kûtb’un *H̱srev ü Şîrîn*’i ve H̱varezmî’nin *Muhabbet-nâme*’sinin dil özelliklerine dayanarak Orta Asya edebî dilini üç döneme ayırmış ve

⁶ F. Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 275, 285.

⁷ V. V. Barthold, İstanbul 1927, s.132.

⁸ A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s. 21. (Çeviren: A. İnan, *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları I*, s. 73-95.). “Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili”, *Türk Dili*, S. 12, 1935, s. 34-49. Ayrıca bkz. “Harezm Türkçesi”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XIX, s. 490.

Harezmi Türkçesine Oğuz-Kıpçak Türkçesi adını vermiştir: 1. faaliyet merkezi Kaşgar olmak üzere Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi dönemi (XI-XII. yy.), 2. Seyhun'un aşağı kıyıları ve Harezmi merkez olmak üzere Oğuz-Kıpçak dönemi (XIII-XIV. yy.), 3. Timur çocuklarının idaresi ile başlayan Çağatay bölgesinde Çağatayca dönemi (XV-XX. yy. başları).

A. Caferoğlu, "bu çağ Türk dünyasının geniş bir sahaya yayılmasına rağmen, Türkler arasında kendini hissettirecek derecede müşterek bir yazı dili olmuş ve bu dilde bir edebiyat vücuda getirilmiştir" dediği dönemi yani *Müşterek Orta Asya Türkçesini* türlü kültür merkezleri ve Türk boylarının etnik ve diğer özellikleri bakımından üç devreye ayırmıştır⁹: 1. Karahanlılar devrinden itibaren Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe ki buna hem Hakaniye hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir. 2. Batı Türkistan'da Seyhun ırmağının aşağı mecrası ile Harezmi'nin muhtelif merkezlerinde gelişen Harezmi (Altın Ordu) Türkçesi, 3. Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesi.

Tarihî ve çağdaş Türkçeleri bir arada değerlendiren J. Benzing, Doğu Türkçesi-Uygurca grubunda çağdaş Türkçelerden Özbekçe ve Uygurca'yı ele almış, tarihî Türkçeler için ise şunları ifade etmiştir¹⁰: "Bu grup için de elimizde 8. ve 9. yüzyıllardan (Eski Uygurca) kesiksiz olarak gelen ve 13. yüzyıl Çağataycası ile modern devirde (Özbekçe ve Yeni Uygurca) oldukça zengin tarihî malzeme vardır: Buraya Karahanlı ve Harezmi Türkçesi de girer."

K. H. Menges de PhTF'daki "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" adlı yazısında Orta Türkçe dönemi dillerini şöyle göstermiştir¹¹: "Kaşgarlı Mahmud'un lügati ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri tarafından temsil edilen Uygurcadan Çağataycaya geçiş dönemindeki bir doğu lehçesi ve Harezmi (XI. ve XII. yüzyıllar)'deki bir kuzeydoğu lehçesi."

Yukarıda da görüleceği üzere Harezmi Türkçesi, 'Alî Şîr Nevâ'î'den başlayarak bazen Samoyloviç'te olduğu gibi farklı isimlendirmelerle (Oğuz-Kıpçak gibi) de olsa Orta Türkçe dönemi içinde ayrı bir devre olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Ancak bu dönem eserlerinin yayımının geç zamanlarda yapılması ve bugüne kadar bile ayrıntılı bir Harezmi Türkçesi

⁹ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958 (1984³), c. II, s. 74.

¹⁰ M. Akalın, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" (J. Benzing), *Tarihî Türk Şiveleri*, İlaveli İkinci Baskı, Ankara 1988, s. 5.

¹¹ M. Akalın, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması" (K. H. Menges), y.g.e., İlaveli İkinci Baskı, Ankara 1988, s. 8.

gramerinin ortaya konulamamasından dolayıdır ki bu eserler yukarıda adı geçen türkologlar tarafından Orta Türkçe döneminin farklı devrelerinde ele alınıp değerlendirilmiştir. Örneğin; Harezmi Türkçesinin en kapsamlı eseri olan Rabgūzī'nin *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'sını A. Caferoğlu, Orta Türkçe döneminin ilk grubunda yani Hakaniye Türkçesi içinde ele almış, *'Atabetü'l-Hakāyık* ve Aḥmed Yesevī'nin hikmetleri ile bir arada değerlendirmiştir. Caferoğlu, bu eserler arasındaki dil farklılıklarını ise eserlerin yazıldığı sahalara ve buralarda kazanmış olduğu yeni dil unsurlarına bağlamıştır. Yine aynı eseri, J. Thúry, Çağatay edebiyatının ilk ürünü olarak değerlendirmiş¹² ve bu fikri Ş. Süleyman Efendi de destekleyerek sözlüğüne bu eserden pek çok kelime almıştır.¹³ Ancak *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'nın yazıldığı dönemde henüz Çağatay Türkçesi edebî bir dil halini alıp eser vermeye başlamamıştır.

Yine dönemin önemli eserlerinden *Nehcü'l-Ferādis*'in dili için de türkologlar arasında ihtilaf vardır. Z. V. Togan, eserin Harezmi Türkçesiyle kaleme alındığını beyan ederken, E. N. Nadjib, Ş. Mercanî ile aynı görüşü paylaşmakta yani eserin Volga Bulgar Türkçesi ile yazıldığını tanıklarıyla ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁴

Kısaca, bugüne kadar dil ve edebiyat tarihi çalışmalarında Harezmi Türkçesi ve bu Türkçe ile yazılmış eserler konusunda fikir birliği olmamıştır.

J. Eckmann, PhTF'daki "Harezmi Türkçesi" maddesinde dönemin eserlerini "*Muḥabbet-nāme* (Maḥ), *Miftāhü'l-'adl* (Mif), *Mi'rāc-nāme* (Mi'r), *Mu'īnü'l-Mürīd* (MM), *Nehcü'l-Ferādis* (NF), *Ḳıṣaṣ-i Rabgūzī* (Rab), *Ḥüsrev ü Şīrīn* (HŞ)" olarak göstermiş ve bu eserlerle ilgili kısa bilgiler vermiştir. PhTF'nın II. Edebiyat cildinde¹⁵ ise Eckmann, bu saha ve dönem eserlerini *Kiptschakische Literatur* ana başlığı altında a) *Die Literatur von Chwarezm und der Goldenen Horde* maddesinde işlemiş ve yukarıdaki eserlere Satır Arası Kuran tercümeleri *Dāsītān-ı Cumcuma*'yı da eklemiştir.

Bu yazıda eserlerin yazıldığı yer, müelliflerin yetiştiği bölge dikkate alınarak *Muḥaddimetü'l-Edeb*, Rabgūzī'nin *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā*'sı, *Nehcü'l-Ferādis*, *Mu'īnü'l-Mürīd* ve Satır Arası Kur'ân Tercümesi Harezmi Türkçesi eserleri olarak ele alınmakta, bunun yanında aynı sebeplerle Kuṭb'un *Ḥüsrev*

¹² J. Thúry, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yedigârları", *Millî Tettebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s. 56-95.

¹³ Ş. Süleyman Efendi, *Lügat-i Çağatay ve't-Türkî 'Osmanî*, 1398.

¹⁴ E. N. Nadjib, "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine" (Çeviren: Nazif Hoca), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXII* (1977), s. 36-37.

¹⁵ *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, s. 275-296.

ü Şîrîn'i, Muḥabbet-nāme, Mi'rāc-nāme, Dāsītān-ı Cumcuma ve Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikler ise Harezmi-Altın Ordu eserleri başlığı altında işlenmekte, bu eserlerin benzer ve farklı gramer özellikleri ortaya konulmaktadır. Altın Ordu sahası eserleri için "Harezmi-Altın Ordu" ismini kullanma nedenimiz Altın Ordu Türkçesi ile Harezmi Türkçesini birbirinden ayıran ölçütlerin ortaya konulamamış olmasıdır.

III. HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ

III.1. KİŞAŞÜ'L-ENBİYÂ

Kışaşı'l-Enbiyā (KE), adından da anlaşılacağı üzere peygamber kıssalarını konu alan siyer-i nebevî türünden bir eserdir. Başta Hz. Muhammed olmak üzere islâm dininin doğruladığı diğer peygamberler ile 'Avac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kuran'da da adı geçen bazı kıssaları içermektedir. Eserin başlangıcında: *munda maḳşūd peygāmber kışşaları erdi lîkîn Âdemdin burunrak yaratkanlar bar üçün andın başlasak fāyidesi artuḳ bolḡay, ol fāyidedin fāyide kōrseler yaḡsıraq bolḡay tēp tertīb üze yaratılḡanlardın āḡāz kılduḳ ...* (2v21, 3r3) denilerek asıl konu yani Adem peygamber kıssasına âlemin yaratılışını konu alan bölümden sonra geçilmiştir.

Yazarının, *izlegen bat tapḳay, işitken bat bilḡey tēp Kışaş-ı Rabḡüzî at bērdük* (3r3-4) dediği eserde özellikle her kıssanın başlangıcındaki secili ifadelerle dinî konulara bedîf bir şekil verilmiştir: *... ḡil'atin kedḡen, ... tēp ḳavmıḡa öḡüt bergen, ... cevābın işitken, ... teḡrîfini bulḡan, ... taḡdın du'ā kıluḳ inen çıkārḡan, ... Ḥaḳ dīḡa ündegen Şālîḡ peygāmber 'aleyhi's-selām* (31r13-16).

Ayrıca yazar söz ustalığını kıssalarla ilgili olarak verdiği Arapça ve Türkçe şiirlerle de pekiştirmiştir. Eserde toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir bulunmaktadır.¹⁶ Eserdeki manzum parçalar genelde kaside tarzında yazılmıştır. Peygamberlere ve din büyüklerine yazılan kasideler dışında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konuların işlendiği gazeller de bulunmaktadır. Bu şiirlerin bir kısmı Arapçadan satırası tercümedir.

Nazım şekli bakımında KE'daki manzumelerin önemli bir özelliği de, halk edebiyatının etkisiyle *Ḳutaḡu Bilig* ve *'Atabetü'l-Ḥaḳāyık*'ta da karşılaştığımız mani-tuyuḡ şeklindeki dörtlüklerin bulunmasıdır. Manzumeler için

¹⁶ A. Ata, *Nāşirü'd-dīn bin Burḡānū'd-dīn Rabḡüzî. Kışaşı'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XVI.

eserin genelinde divan şiirinde en sık rastlanan aruz ölçüleri kullanılmakla birlikte pek çok aruz hatası mevcuttur. Eserin yazıldığı dönemlerde aruz ölçüsü kullanımının henüz olgunlaşmaması, bunun yanısıra hece veznine yatkınlık dolayısı ile şiirlerde hece ölçüsünü takip etmek daha kolay olmaktadır.¹⁷

III.1.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

KE, Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī tarafından 1310 (H. 710) yılında yazılmış ve Nāşirü'd-dīn Tok Buğa'ya sunulmuştur. Yazar kendi kaleminden bu bilgileri şu şekilde aktarmaktadır: *Bu kitābnı tüzgen, iā'at yolında tizgen, ma'şiyet yābānın kezgen, az azuğluğ köp yazukluğ, Ribat Oğuzluğ, Burhān oğlu k̄āzī Nāşır settera'llāhu 'aybehu ve nevvere qalbehu* (2r17-20).

Eserin yazarı hakkında kendi açıklamasından başka bir bilgi bugüne kadar bulunamamıştır. Kendisi için *Ribat Oğuzluğ* yani Oğuzlarla meskun Ribat adlı mevkiden olduğunu belirten yazarın, Rabgūzī mahlasını bundan dolayı aldığı anlaşılmaktadır. Bu yer için kaynak çalışmalarda sadece "henüz yeri tespit edilmemiş" ifadesi kullanılmıştır. "kervansaray" anlamına gelen *Ribat* yer adının Oğuzlarca meskun olduğu anlaşıldığından burasının F. Sümer'in *Eski Türklerde Şehircilik* adlı çalışmasında "Seyhun kıyılarından Cend yakınlarında" açıklaması ile geçen *Çirik Ribat* olması ihtimal dahilindedir.¹⁸

Rabgūzī, *tārīh yēti yüz tokuzda it yılınıñ evvelinde k̄āşid yetildi kim peygamber kışşalarığa* (2v13) diyerek esere başlama tarihini ve;

*Uyku buzdum üzüm üzüm sözni tüzdim tünle men
Erte kıptum hāme urdum emgedim tün kündüzi* (249v2)

ve *yēti yüz on erdi yılğa bitildi bu kitāb* (249v14) diyerek bitirme tarihini belirtmiştir.

*Barıp ıdtım Nāşirü'd-dīn Tok Buğa Beg tapğıça
Tileyür mü tilemes mü belgölüg bilsün özi* (249v8-9)

¹⁷ A. Ata, y.g.e., s. XVII-XIX. Ayrıca: H. E. Boeschoten - M. V. Damme, "The Poetry in Rabghuzi's Qisas", Paper presented at the 3rd European Seminar Central Asian Studies, Paris June 22-25 1989.

¹⁸ A. Ata, y.g.e., s. XI-XII. F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 87-88; S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskov tsivilizatsii (Eski Harezmi Medeniyeti Peşinde)*, Moskova 1948.

dizeleri ile Rabğüzî KE'nın kime sunulduğunu bildirmiştir. Ayrıca Tok Buğa için yazılan medhiyede onun aslının Moğol olduğu, sonradan islâmı seçtiği, yaşının küçük olduğu, Nasıruddin künyesini taşıdığı şu şekilde ifade edilmiştir:

*Aşlı Moğul erken körün
İslâm için tutdı beka (2v5)
Yaşı kiçig boyı uluğ
Zatı arığ Beg Tok Buğa
Ol Nâşırdü'd-dîn künyeti (2v11-12)*

Tok Buğa için Rieu, Sultan Tarmaşirin'in emiri olduğunu İbn Batuta'ya dayanarak söylemiştir. F. Köprülü de *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı çalışmasında bu görüşü desteklemiştir¹⁹. Fakat A. Ata ise Çağatay Hanlığı döneminde Kebek'in halefi ve kardeşi olan, sonradan İslâmiyeti kabul edip Alâeddin adını alan Tarmaşirin'in saltanat döneminin 1326'da başladığını 1310 tarihli bir eserin 1326-1333/1334 yılları arasında saltanat süren bir Han'ın emirine sunulmasının akla pek yatkın olamacağını belirtmiş ve bugün için Tok Buğa hakkındaki en esaslı bilgilerin Rabğüzî tarafından verildiği üzerinde durmuştur²⁰.

III.1.2. Eserin Nüshaları

1. London, British Museum Add. 7851

Eserin dil özelliklerini yansıtmaları bakımından en iyi ve en eski nüshasıdır. Ch. Rieu, Londra yazmasının müstensihinin Hacı Muhammed b. Dust Muhammed Hacı Vezirî olduğunu, istinsah tarihinin paleografya ve dil özelliklerine dayanılarak XV. yüzyıla ait olduğunu bildirmektedir²¹. Fakat bu nüshanın birden fazla müstensihinin elinden çıktığı eser üzerinde yapılan detaylı bir inceleme ile anlaşılacak türdendir²².

K. Grønbech, bu nüshanın tıpkıbasımını yapmıştır: *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 [=Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4], Copenhagen 1948.

¹⁹ Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, III, 1838, s. 270. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926 (1986²), s. 287.

²⁰ A. Ata, y.g.e., s. XIV. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Atilla-Cengiz Han-Timur*, (Çeviren: Dr. Reşat Uzman), İstanbul 1993, s. 326.

²¹ Ch. Rieu, y.g.e., s. 272.

²² H. Boeschoten – V. Damme, "The Different copyists in the London Ms. of the Qisas-i Rabhguzi", Utrecht Papers on Central Asia, 16-18 December 1985.

2. Leningrad Nüshaları²³

- a) Leningrad, Public Library. T.H.C. 71 (16. yy?).
- b) Leningrad, Or. Inst. C245 (1600).
- c) Leningrad, Public Library Dorn 507 (Kaufman derlemesi, 17. yy).
- d) Leningrad, Or. Inst. D45 (18 yy).
- e) Leningrad, Or. Inst. D46.
- f) Leningrad, Or. Inst. D43.

3. İsveç Nüshaları

- a) University Library of Uppsala, Sweden, Nova 578 ve 580²⁴.
- b) University Library of Lund, Sweden, Universitätsbibliothek²⁵.

4. Paris Nüshası

Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. turc 1012 (18. yy)²⁶.

5. Bakü Nüshası

Bakü, Azərbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü (16. yy).²⁷

III.1.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

1. A. I. Abrajeyev, *Sloche predlojeniye (gpotaksis) u proze "Kıyasu'l-anbiye" Rabguzi-Presatelya XIV veka*, Trudı Uzb. Gos. Univ., N.S. Samarkand 1957, No: 73, s. 125-140.

2. G. H. Arifgan, *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiya*, Stariy Taşkent 1916.

3. A. Ata, *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī. Kıyaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1; II. Dizin, TDK Yayınları: 681-2, Ankara 1997.

4. H. E. Boeschoten, "Iskandar-Dhulkarnain in den Qisas-i Rabguzi", *De Turcicis Aliisque Rebus, Utrecht Turcological Series*, No: 3, Utrecht 1992.

5. —, "Vokalquantität in Rabghuzis Poesie", *Central Asiatic Journal*, 34, No: 3-4, Wiesbaden 1990.

6. H. E. Boeschoten – M. Vandamme – S. Tezcan, *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets, I. Critically Edit; II. Translate*, Leiden 1995.

²³ H. E. Boeschoten, "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, s. 47-49.

²⁴ J. Eckmann, "Die Kiptschakische Literatur", *Philologiae Turcae Fundamenta* II, Wiesbaden 1964, s. 278.

²⁵ G. Jarring, *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre*, Lund 1933, s. 20.

²⁶ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Bd. II, Paris 1993, s. 138.

²⁷ N. Hacıyeva, "Rabguzi'nin Kıyasu'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması", *Türk Dili*, S. 514, Ekim 1994, s. 292-296.

7. S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, DTCF Yayınları No: 62, Ankara 1950, s. 141-151.
8. Fitret, *Uzbek Edebiyyatı Numuneleri*, Taşkent 1928, s. 104-112.
9. K. Grønbech, *Rabguzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851 [=Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4], Kopenhagen 1948.
10. Ş. Hüseyin, *Kıyas-ı Rabguzi*, Kazan 1881.
11. N. I. İlminskiy, *Kıyas-ı Rabguzi*, Kazan 1859.
12. E. İsmailoviç Fâzilov – A. Yunusov, *Qisasi Rabguziy*, Taşkent 1991.
13. N. F. Katanov, “Musulmanskiye legend. Teksti i perevodi”, *Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk XXV*, 1894. priloz 3, St. Petersburg 1895, s. 1-44, 23-44.
14. —, “Tatarskiye skazaniya o semi spiyaşçih otrokah”, *ZVO VIII*, St. Petersburg 1875, s. 242-245.
15. —, *Turkskiye skazki o çeloveke ponimavşem yazık jivotnih. Djağatayskaya skazka po Rabguzi*, İzvesticaobşçest va arc., ist., i etn. XVI, Kazan 1898, s. 252-253.
16. —, *Rabguzi Kıyası’l-Enbiya türki*, Taşkent 1898.
17. S. Ye. Malov, “Musul’manskiye skazaniya o prorokah po Rabguzi”, *Zapiskii Kollegii Vostokovedov V*, 1930, s. 507-524.
18. —, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti. Teksti i issledovaniya*, Moskova-Leningrad 1951, s. 325-341.
19. P. M. Melioranskiy, *Skazaniye proroke Salihe*, St. Petersburg 1897, s. 279-308.
20. N. P. Ostroumov, *Kritičeskiy razbor Muhammedanskogo uçeniya o prorokah*, Kazan 1874.
21. J. Schinkewitsch, “Rabguzi’s Syntax”, *MSOS II*, S. XXIX, 1926, s. 130-172; XX, 1927, s. 1-57. (Türkçeye Çeviren: S. Paylı, *Türk Dili-Belleten III*, S. 8-9-10-11, 1947).
22. J. Thúry, *Török nyélvemlek a 14. század végéig*, Budapeşte 1903, s. 16-17. (Türkçeye Çeviren: R. Hulusi, “Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadiğârları”, *Millî Tettebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s. 81-133.)
23. —, *Középázsiai török irodalom*, Budapeşte 1904, s. 22-24.
24. M. Vandamme, “Some remarks on the narratological and nonnarratological levels in Rabghuzi’s Qışaş al-Anbiyā’”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Tebliğler:II*, İstanbul 1985, s. 45-49.

III.2. NEHCÜ'L-FERÂDİS

Dinî ve didaktik nitelikte bir eser olan *Nehcü'l-Ferâdîs* (NF), Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini tespit etmek için en önemli kaynak eserlerden birisidir. Eser, kısaca dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan müslümanlık bilgilerini içermektedir. Bunu ortaya koyarken de yazar sanat amacı gütmemiş ve sade bir dil kullanmıştır. Fakat buna rağmen eserin üslubu kuru ve can sıkıcı değildir. Çünkü yazar, dinî konuları ele alırken akıcı hikâyelerle eserini süslemesini bilmiştir.

Eser dört “bâb” ve her “bâb” da onar “fasl”dan oluşur: *evvelkî bâb: peygamberimiz ‘aleyhi’s-selâmunun fazâyili* başlıklı ilk bölümde Hz. Muhammed’in hayatı ve ailesi, peygambere vahiy gelmesi, ehl-i beytin müslüman oluşu ve bu arada çektikleri zorluklar ile Mekke’den Medine’ye göç, Hz. Muhammed’in mucizeleri, yaptığı savaşlar ve vefatı konuları işlenmektedir. *ëkinç bâb: hulefâ-yı râşidîn taķı ehl-i beyt taķı dört imâm fazâyilinin beyânı*’nda Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin, Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve İmam Hanbel ile ilgili hadiseler ve onların erdemleri anlatılır. *üçinç bâb: Hâķ ta’âlâ hazretinġa yawunġu ‘ameller* ve son olarak da *törtinç bâb: Hâķ ta’âlâ hazretidin yıratġu yawuz ‘ameller beyânı* konuları ele alınmaktadır.

Eserde her fasıl bir hadisle başlamış, arkasından bunun Türkçeye tercümesi yapılmış, sonra da zamanın tanınmış İslâm âlimlerinin bu hadisle ilgili görüşlerine ve aktardıkları hikâyelere yer verilmiştir. Müellif, bilinen bazı hikâyelerde istediġi deġişikliġi yapmaktan sakınmamıştır. Ayrıca gerektiġi yerde Türkçe tercümeleri ile birlikte zaman zaman ayetlere de baş vurulmuştur.

A. Caferoġlu²⁸ NF’in siyer-i nebî, A. Karahan²⁹ ise içeriġi bakımından kırk hadis tercümesi türünde bir eser olduġunu belirtmiştir. NF’in yazarı da ortaya koyduġu eserinin kırk hadis tercümesi türünde olduġunu şöylece ifade etmektedir: *Ķayu mü’min ve muvahġid kırķ ġadîşni benim ġadîşlerimdin iştmeġenlerġe tegürse bilmegenlerġe öġretse Hâķ ta’âlâ ol kimerсени ‘âlimler zümresinde bitigey taķı kıyâmet kün bolsa âmennâ ve şaddaknâ şehîdler cümlesinde ġoparġay taķı ġayu kimerse men aymamış ġadîşni benim aymaġanımnu bilip ġaşd birle benim üze yalġan sözlep peygamber ‘aleyhi’s-selâm aydı tēse tamuġdın olturġu yerini âmâde ġılsun tēp aydı. Bu ġadîşġe temessük ġılıp kırķ ġadîş cem’ ġılduķ, Peyġamber ‘aleyhi’s-selâm*

²⁸ A. Caferoġlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958 (1984³), c. II, s. 113.

²⁹ A. Karahan, *İslâm Türk Edebiyatında Kırķ Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, Diyanet İşleri Başkanlıġı Yayınları: 284, Ankara 1991, s. 143.

hadîşlerindin mu'temed kitâblardın. Yana bu hadîşlerge münâsib hikâyetler peygâmbere 'alehi's-selâm ahvâlidin taķı hulefâ-yı râşidîn ef'âlidin taķı 'ulemâ ve meşâyih aqvâlidin zum kılduķ. Taķı bu kitâbnı dört bâb üze kılduķ taķı tegme bir bâbnı on faşl üze kılduķ. Taķı tegme bir faşl evvelinde bir hadîş keltürdük peygâmbere 'alehi's-selâm hadîşleridın kim mecmu'ı kırķ hadîş bolur. (2-4, 12)

Uygur harfleri ile yazılmış *Mi'rac-nâme*'nin girişinde NF'le ilgili şöyle bir kayıt bulunmaktadır: *Emdi bilgil kim bu kitâbnıñ atı Mi'rac-nâme turur. Nehecü'l-Ferâdis atlıķ kitâbdın Türk tilige evürdük köp kişilerge fâyide tegsün tep.*³⁰ A. Caferoğlu, burada adı geçen *Nehecü'l-Ferâdis* adlı eserin “şimdilik kaydı” ile aslının Arapça olduğunu, çok rağbet gördüğü için bu dinî kitabın adının geniş sahaya yayıldığını belirtmiştir.³¹ Eckmann ise getirdiği birtakım tanıklarla şu yargıya varmaktadır³²: “Miracname'nin tercümesi yapıldığı “Nehecü'l-Feradis” farsça yazılmış, belki de arapçadan tercüme edilmiştir. ... Nehcü'l-feradis'in bu kısmını Miracname ile mukayese edecek olursak iki metnin aynı şekilde tertibedilmiş olduğunu ve esas itibariyle birbirine uyduğunu görürüz. Bununla beraber aralarındaki farkları da dikkate alırsak (bilhassa 2-6. kat gökleri tavsifi her ikisinde de ayrıdır), şimdilik Nehcü'l-feradis sahibinin Mi'rac-nâme'de zikredilen “Nehecü'l-feradis'ten faydalandığı, eserin adını da belki bundan aldığı şeklinde bir fikrin ileri sürülemeyeceği kanaatindeyiz”.

III.2.1. Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri

“Nehcü'l-Feradis nüshaları üzerinde incelemeler yapanlar, umumiyetle eserinin müellifi olarak Kerderli Mahmud b. Ali'yi, yazılış yeri olarak da Harezm'i kabul etmektedirler. Kerder eski Harezm'de Ürgenç şehrinin kuzeydoğusunda ... eskiden beri bir çok ilim ve din adamlarının yetiştiği mühim bir kültür merkezi idi. Müellifimiz de bunlardan biri pekâlâ olabilir. Eserin dili de onun Altın Ordu devletinin daha çok doğu kısmında yazıldığına delâlet eder. Mamafih bu hususta kesin bir hüküm verebilmek için, müellif adını ve yazılış yerini de açık olarak bildiren yeni bir nüshanın veya başka bir kaynağın ortaya çıkmasını beklemek lâzımdır. Yazılış tarihine gelince, Mercanî

³⁰ Pavet de Courteille, “Miradje Nameh, publiée pour la première fois d'après le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale”, *Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes*, II série, vol. VI, Paris 1882, s. 1.

³¹ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, a.g.e., “XI-XVI. asır Müsterek Orta-Asya Türkçesi ve Gelişmesi”, s. 113.

³² *Nehcü'l-Feradis: I. Tıpkıbasım*, Önsözü Yazan. J. Eckmann, TDK Tıpkıbasımlar Dizisi: 35, Ankara 1956, s. XI-XII.

nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 istinsah yılları termus ante quem olarak kabul edilmelidir. Yani eser bu tarihlerden önce yazılmıştır.”³³

Eserin yazarı, yazılış yeri ve tarihi ile ilgili ilk bilgiler, Şihabettin Mercanî'nin şahsî kütüphanesinde bulunan fakat sonradan ortadan kaybolan *Nehcü'l-Ferâdis* nüshasında kayıtlıdır. Ş. Mercanî, *Kitābu Müstefādi'l-aḥbār fī aḥvālī Kazan ve Bulğar*³⁴ adlı tarihinin ilk cildinde eserle ilgili kısa bilgi vermiştir. Bu nüsha 1358 (H. 759) yılında Saray'da istinsah edilmiştir. Nüshanın sonundaki “Maḥmūd bin ‘Alī es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulğarī mevliden ve'l-Kerderī” kaydını Ş. Mercanî, müellif kaydı olarak kabul etmiştir. Eserin dili için de “Osmanlıca, Çağatayca ve Türkmençe ve Kazakçadan farklı bir dil” dediği “Bulgarca” yani eski Volga Bulgar Türkçesi kaydını düşmüştür. Mercanî'nin bu düşüncesi, NF'in dilini Saray mezar kitabeleri ile karşılaştırarak, dil özelliklerinin aynı olduğunu söyleyen *Kazan Edebiyatı Tarihi*³⁵ adlı çalışma ile de destek bulmuştur.

Z. V. Togan da Maḥmūd b. ‘Alī es-Sarāyī el-Kerderī'yi NF'in müellifi olarak kabul eder. Ancak Ş. Mercanî'nin eserin dili ve yazılış yerine dair söylediklerine katılmaz. Çünkü eserin Yeni Cami nüshasında müstensih kaydı bulunmaktadır: *el-kātibü'l-'āṣī'l-cāfi'r-rācī ilā raḥmeti Rabbihi'l-laṭīfi 'alā yedi 'abdi'z-zacefi'n-naḥefi ve'l-faḳeri mulakḳab bi ismi Muḥammedi'bnu Muḥammedi'bnu Ḥüsrevü'l-Ḥorezmī*. Ayrıca bu nüshada NF'in istinsah ve müellifin ölüm tarihi de yer almaktadır: *bu kitāb tamām boldı tārīḫ yeti yüz altmış birde şehru'llāhi'l-mübārek cumāda'l-ülā ayınuḡ altınç küünde erdi kim kitābeti kuşluk vaḡtında tamām boldı, taḳı bu kitābnıḡ muşannifi mezkūr yekşenbe kün dāru'l-fenādın dāru'l-bekāğa rıḫlet kıldı* (443-15, 17). NF'in Yeni Cami nüshası, müellifin ölümünden üç gün sonra yani 6 Cemaziye'l-evvel 761 (25 Mart 1360, Çarşamba) tarihinde tamamlanmıştır. Buna göre müellifin ölüm tarihi de hesaplanabilmektedir: 22 Mart 1360, Pazar.

NF'te yer alan bu bilgilerden yola çıkarak Z. Velidi Togan, “bu eser Harezmi Türk lehçesinde yazılan ve müellifi 761'de Harezmi'de vefat etmiş olan bir eserdir, bu müellifin menşe itibarıyla de Harezmi olması icab

³³ y.g.e, s. VI-VII.

³⁴ Ş. Mercanî, *Kitābu Müstefādi'l-aḥbār fī aḥvālī Kazan ve Bulğar*, Kazan 1897, s. 13-14. (Tıpkıbasımı: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 155, Seri: I, Sayı: A.30, Ankara 1997.)

³⁵ A. Rahim – A. Aziş, *Kazan Edebiyatı Tarihi. Feodalizm*, Kazan 1925², s. 67-69.

eder.”³⁶ demiştir. Çünkü Togan’a göre; Harezmli olan müstensih, müellifin ölümünden üç-dört gün sonra ölüm kaydını düşebiliyor ise demek ki müellif de aynı yerdendir yani Harezmli. Ayrıca yapılan araştırmaya göre Z. V. Togan, eserin Yeni Cami nüshasında kullanılan kağıdın türünün aynı dönemde Harezm bölgesinde yazılmış eserlerin kağıdına benzediği ve NF’de Altın Ordu ve Bulgar bölgesinin âlimlerinin değil genellikle Harezm bölgesi âlimlerinin eserlerinden alıntılar nakledildiği üzerinde durmuştur.

F. Köprülü, NF’in müellifi konusunda *Türk Edebiyatı Tarihi*’nde³⁷ Z. V. Togan’ın fikirlerine “şimdilik” kaydı ile katıldığını ifade ederken daha sonraki İslâm Ansiklopedisi “Çağatay Edebiyatı” maddesinde Maḥmūd bin ‘Alī için “Harezm civarında Kerder kasabasına mensup olup, sonradan Saray şehrine hicret eden ve 761 (1360)’de ölen” açıklamasını yapmıştır.

E. N. Nadjib, “Nehcū’l-Feradis ve Dili Üzerine” adlı çalışmasında Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü 316 numarada kayıtlı nüshadaki Maḥmūd bin ‘Alī bin şeyḥ es-Sarāyī menşe’ en ve’l-Bulḡarī mevliden ve’l-Kerderī ‘aḡden ifadesinden müellifin “Saray şeyhinin oğlu, Bulgar doğumlu, Kurder (Kerder) ile ilgisi bulunan Ali oğlu Mahmud” olduğunu ileri sürmüştür.³⁸ Yine Nadjib’e göre Kürder bir Kazak aşiretidir ve müellif de bu aşirettendir. Ayrıca eserin nüshalarının ne Harezm ne de Orta Asya’da ortaya çıkmayışını, yazılış yerinin Volga boyu (Saray şehri) olduğuna bağlamış, daha sonraki devirlerde eserin özellikle Povolj’ya Tatarları arasında geniş yankı bulmasını buna delil olarak göstermiştir. Ona göre, Z. V. Togan’ın ifade ettiği gibi Yeni Cami nüshasındaki hareketlerin Harezm Türkçesine göre yapılması da eserin Harezm’de yazıldığını göstermeye delil değildir. Çünkü bu hareketlerde kullanılan mürekkebe farklıdır ve sonradan Harezmli biri tarafından kendi şivesine göre konulmuştur.

NF’in yazarı için; A. Caferoğlu³⁹, “aslı itibarıyla Kerderli olan Ali oğlu Mahmud”, N. Yüce⁴⁰ “1358’den önce Harezm veya Saray’da yazılan” bu eserin müellifini “Mahmud bin Ali”, İslamov⁴¹ “1357-1358’de İdil boyu

³⁶ Z. V. Togan, “Harezm’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası II*, 1926, s. 331-345.

³⁷ M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926 (1980²), s. 293.

³⁸ E. N. Nadjib, “Nehcū’l-Feradis ve Dili Üzerine” (Çeviren: Nazif Hoca), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXII* (1977), s. 36-37.

³⁹ A. Caferoğlu, a.g.e., s. 113.

⁴⁰ N. Yüce, “Türkler (Türk Dili)”, *İslâm Ansiklopedisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 1988, C. 12-II, s. 486.

⁴¹ R. F. İslamov, *Altın Urda Hem Memlükler Mısırı: Yazma Miras, Medeni*

yazarlarından Mahmud bin Ali el-Bulgarî es-Sarayî", N. S. Banarlı "Kerderli Mahmud isimli bir Harezmi Türkü", G. Sağol⁴² ise Ş. Mercanî ve Petersburg nüshalarındaki kayıtlara dayanarak "Saray'da yetişmiş, Bulgar doğumlu, ailesi itibariyle (?) Kerderli" şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır.

III.2.2. Eserin Nüshaları

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, 879.

Z. V. Togan tarafından bulunarak ilim âlemine tanıtılan⁴³ bu nüshanın tıpkıbasımını J. Eckmann yapmıştır.⁴⁴ Tam olan ve hareketli nesih ile yazılan Yeni Cami nüshasının müellifin sağlığında istinsah edilmiş olması ve hareketli oluşu özellikle dil incelemeleri bakımından eserin değerini artırmaktadır. Çünkü nüsha bu haliyle istinsah edenin elinde değişikliğe uğramayarak yazıldığı dönemin dilini yansıtmaktadır.

Bu nüshada, müellifin ölüm tarihine dayanılarak verilen istinsah tarihi ve müstensih kaydı yer almaktadır. Bunun dışında ne müellif adı ne de yazılış yeri ve yılı verilmiştir. İlk sayfadaki temellük kaydından nüshanın Mısır'dan geldiği anlaşılmaktadır.

2. Ş. Mercanî Nüshası.

Kazan Türk bilgini Ş. Mercanî'nin kütüphanesinde bulunan fakat sonradan ortadan kaybolan bu nüshada eserin 759 tarihinde Saray'da istinsah edildiği ve müellifin adı kayıtlıdır: Ş. Mercanî bu bilgileri eserinde nakletmiştir⁴⁵: ... *ikincü küninde ... yılga yiti yüz illig tokuzda Sarây şehrinde irdi ... kılguç el-'âlimü'l-rebbânî ve 'âlimü's-Şamadânî el-üstâd el-muṭlak ... Maḥmūd bin 'Alî es-Sarâyî menşe'en ve'l-Bulgarî mevliden ve'l-Kerderî.*

S. G. Vahidov'a göre bu nüsha 1877 yılının Ağustos ayında Kazan'da düzenlenen IV. Rusya Arkeoloji Kongresi'nde sergide gösterime sunulmuştur.⁴⁶

3. Paris Bibliothèque Nationale, 1020.

Bu nüshayı E. Blochet'nin katalogunda⁴⁷ verdiği bilgiye dayanarak ilim

⁴² Bağlantılar, Kazan 1988, s. 61.

⁴³ G. Sağol, *Nehcü'l-Ferâdis. İlk İki Bap. Giriş-Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler*, (Doçentlik Çalışması), 1988, s. XXVI.

⁴⁴ Z. V. Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası II*, 1928, s. 315-345.

⁴⁵ J. Eckmann, a.g.e.

⁴⁶ Ş. Mercanî, a.g.e. s. 13-14.

⁴⁷ F. F. İslamov, y.g.e. s. 61.

⁴⁸ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs, II*, Paris 1933, No. 1020, s. 132-133.

âlemine sunan J. Eckmann'dır.⁴⁸ Başı ve sonu eksik olan bu nüsha birinci babın üçüncü faslının son kısmı ile başlamakta ve üçüncü babın 1 ve 2. fasıllarını içermektedir.

Eserin Paris nüshası, Yeni Cami nüshası gibi harekeli değildir. Ayrıca eksik bir nüsha olduğu için eserin müellifi, yazılış yeri ve tarihi bakımından herhangi bir kayıt yoktur. G. Sağol, NF'in bu iki nüshasının tenkitli metnini ve sözlüğünü hazırlamıştır.⁴⁹

4. Yalta Nüshası.

1928 yılında bir kitapçıdan Yalta Doğu Müzesi için satın alınan ve müze müdürü Yakub Kemal tarafından bir risalede hakkında bilgi verilen bu nüsha sonradan ortadan kaybolmuştur.⁵⁰ Eksik olan bu nüsha, eserin sadece ilk iki babını içermektedir. Yeni Cami nüshasına benzer bir şekilde harekeli nesih ile yazılmış nüshadaki istinsah kaydına göre nüsha Rebi'ü'l-ahir 792 yılında Kasım bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir: *Temm el-cüz'ü'l-evvel ve yetlû el-bābu el-şāliṣu ve ketebehu Kāsım bin Muḥammed fī rebī'e'l-āḥir sene 792.*⁵¹ Yazmaya sonradan yapıştirılan sayfadaki temellük kaydında eserin Kırım Sarayı mensuplarından Bahadır oğlu Muhammed Şah'ın özel kütüphanesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Müellif kaydı yer almamaktadır. Y. Kemal çalışmasında eserin müellifi olarak Mahmud bin Ali adını vermiştir.

5. Kazan Nüshaları.

a) Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, 60261.

Prof. Goltvald'a ait olan bu nüsha 1928 yılında varisleri tarafından Kazan Üniversitesi Kütüphanesine hediye edilmiştir. Bu nüshanın kâğıdından XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.⁵² Müellif için diğer nüshalarda bulunmayan şu açıklama yer almaktadır: *Maḥmūd bin 'Alī Şeyḥ es-Sarāyī.*⁵³

b) Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 (445b).

XVIII. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen bu nüshanın tamamı 28 varaktır ve düzensiz büyüklükte olan her sayfada 29 satır bulunmaktadır.

c) Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100.

⁴⁸ J. Eckmann, "Nehcü'l-Feradis'in Bilinmeyen Bir Yazması", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1963, s. 157-159.

⁴⁹ G. Sağol, a.g.e.

⁵⁰ Y. Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka "Nehdju'l-feradis"*, Simferopol' 1930.

⁵¹ E. N. Nadjib, a.g.e. s. 31.

⁵² E. N. Nadjib, a.g.e., s. 38; B.A. Yafarov, *Literatura Kamsko-Voljkih Bulgar X-XIV vv. i rukopis "Nahc al-Faradis"*, Kand. Diss. Kazan 1949.

⁵³ E. N. Nadjib, a.g.e., s. 38.

Bu yazma 1930 yılında Tataristan'da gazeteci İ. Remiyev'den temin edilmiştir. İlk sayfaları eksik ve 1771/1772 (H. 1185) yılına ait olan bu nüshanın müstensihî Feyzullah Caferoğlu'dur. Müstensih eserin sonunda yazmayı hocası Molla Selimcan Dost-Muhammed'in oğlu için bir rubleye istinsah ettiğini bildirmektedir.⁵⁴

R. F. İslamov çalışmasında yukarıdakilerden başka Kazan'da NF'in üç nüshasına daha işaret etmektedir: Bunlardan ilki 1968 yılında M. G. Gosmanov tarafından yapılan araştırma gezisinde Ehmet Köyü'nde, ikincisi aynı yıl G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde çalışan M. Yusupov tarafından Ulyan bölgesinin Yugarı Tireske köyünde bulunmuştur. Üçüncüsü ise Milla Rahmetulla tarafından istinsah edilen mecmuanın içinde yer almaktadır.⁵⁵

6. Leningrad Nüshaları.

a) Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, 316.

b) Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, B2590.

Bu iki yazma 1934 yılında Vahidov kütüphanesinden getirilmiştir. İlk nüsha birinci babın dördüncü faslı ile başlamaktadır. İkinci yazmanın ise başı ve sonu eksiktir. 316 numaralı yazmada istinsah tarihi ve müellif için şu kayıt yer almaktadır: *Şafer aynıñ sekizinci kün yılka yılı irdi yiti yüz illig tokuzda Sarāy şehrinde irdi bu kitābnı cem' kılguçı ...ni ve'l-āmilü'ş-şamadānī el-üstād ve'l-muṭlaḳ ve'l-āmilü'l-mü ... Maḥmūd bin 'Alī bin şeyḫ es-Sarāyī menşe'en ve'l-Bulḡarī mevliden ve'l-Kürderī 'aḳden.*⁵⁶

Ayrıca R. F. İslamov, Leningrad İlimler Akademisi 1085 ve 4310 numarada da NF nüshalarının bulunduğunu haber vermektedir.⁵⁷

Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili" adlı çalışmasında Leningrad'taki Ulûm Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne hediye olarak verilen yazma kitaplar içinde NF'in üç nüshasının bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁸

III.2.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

1. Ş. Ş. Abilov, "Nehcel-feradis'nın yaña kul yazmaları", *Tatar Dili Hem Edebiyatı. Bêşinci Kitap*, Kazan 1976, s. 187-194.

2. —, "O novonaydinnih Spiskah Pamyatnika XIV veka 'Nahdj al-faradis'", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 2 (1977), s. 69-73.

⁵⁴ E. N. Nadjib, a.g.e., s. 35; İslamov, a.g.e., s. 64.

⁵⁵ R. F. İslamov, a.g.e., s. 64.

⁵⁶ E. N. Nadjib, a.g.e., s. 37.

⁵⁷ R. F. İslamov, a.g.e., s. 63.

⁵⁸ A. N. Samoyloviç, *Türk Dili*, Seri:I, S. 12, 1935, s. 35.

3. —, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, (“Mehmud bin Galiniñ Nehcil-Feradis’i”), Kazan 1984, v. I, s. 208-231.
4. M. Argunşah, “Nehcü’l-Ferâdis: II. Metin (Çevriyazı: János Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar), TDK (yayın yeri ve tarihi yok), XI+313s.”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1995, Ankara 1997, s. 439-469.
5. A. Ata, *Nehcü’l-Ferâdis. Uştmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu). III. Dizin-Sözlük*, TDK Yayınları: 518, Ankara 1998.
6. H. Brands, “János Eckmann: Nehcü’l-Feradis. I. Tıpkı basım”, *Oriens* 20 (1969), s. 198.
7. C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
8. K. Burslan, “Nehc-ül-Ferâdis’ten derlenen Türkçe sözler”, *Türkiyat Mecmuası* IV (1934), s. 169-250.
9. Sir G. Clauson, “Nehcü’l-Feradis”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXII (1959), s. 153-154.
10. S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili*, DTCF Yayınları: 62, Ankara 1950 (1963²).
11. J. Eckmann, *Nehcü’l-Ferâdis. Uştmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): II Metin*, (Yayınlayanlar: S. Tezcan, H. Zülfikar), TDK Yayınları: 518.
12. —, “Das Chwarezmtürkische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 113-137. (Çevirisi: M. Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, “Harezmi Türkçesi”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 73, Seri: IV, S.A.21, Ankara 1988, s. 173-210.)
13. —, “Die kiptschakische Literatur I. Die Literatur von Chwarezm und der Goldenen Horde”, *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, s. 275-296.
14. —, “Nehcü’l-Feradis’in Bilinmeyen Bir Yazması”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1963, Ankara 1988, s. 157-159.
15. M. Ergin, “Eckmann, J. Nehcü’l-feradis. I. Tıpkıbasım, Ankara 1956”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX, 1959, s. 129-130.
16. E. Fazılov, *Starouzbekskiy yazık. Horezmiyskiye pamyatniki XIV. I*, Taşkent 1966; *II*, Taşkent 1971.
17. N. Hacıemioğlu, “Harezmi-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 3. Edebiyat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Seri: 1, S. A-23, Ankara 1992, s. 68-79.

18. A. F. Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Feradis'e Dair", *Türk Dili IV* (1995), s. 556-558.

19. —, "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVI* (1968), s. 55-72; II. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVII* (1969), s. 33-56; III. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVIII* (1970), s. 57-80; IV. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XIX* (1971), s. 145-170.

20. K. H. Menges, "Report on a Excursion to Leningrad and Taškent for Research in Čayataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, VIII/4 (1963), s. 231-252.

21. F. Ş. Nuriyeva, *İssledovaniyi yazıka pamyatnika XIV veka 'Nahdj al-Faradis'*, Kazan 1993.

22. O. N. Tuna, *Studies on Nahju'l-Farādīs: A Method for Turkic Historical Dialectology*, Ph. D. Thesis University of Washington, 1968.

23. S. Tülücü, "NEHCÜ'L-FERADİS – Uştmağlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu). Mağmūd b. 'Alī el-Kerderī, II. Metin, Çevriyazı: J. Eckmann, Yayınlayanlar: S. Tezcan – H. Zülfikar, TDK Yayınları: 518, XI+312+1s.", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten - 1991*, Ankara 1994, s. 155-161.

III.3. MUĞADDİMETÜ'L-EDEB

Muğaddimetü'l-Edeb (ME), Arapça öğretmeyi amaçlayan, Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Bu nedenle ele alınan kelime ve kısa ibareler arasında herhangi bir ilgi bulunmamaktadır.

Sözlük beş bölümden oluşmaktadır:

1. İsimler: İsimlerin konularına göre sıralandığı ve çokluk şekillerinin gösterildiği bu bölüm, eserin $\frac{1}{4}$ 'ini oluşturmaktadır.

2. Fiiller: Bu bölümde fiiller Arapça fiil kalıpları olan bablara bölünmüş, her babda da fiiller, yapısına ve Arapça alfabetik sıraya göre dizilmiş masterları da verilmiştir. "Fiiller" bölümü, eserin $\frac{3}{4}$ 'ünü oluşturmaktadır.

3. Harfler (Edatlar; fiil ve isim dışında kalan gramer unsurları.)

4. İsim çekimi.

5. Fiil çekimi.

ME'de son üç bölüme çok az yer verilmiştir. Sözlüğün Harezmi Türkçesi ile yapılmış tercümelerinin hiçbirinde bu son üç bölüm yer almamaktadır.⁵⁹

Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan, hapax

durumundaki pek çok kelimenin yer aldığı ME, bu yönüyle Divānū Lüġāti't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini içine alan bir sözlüktür.

III.3.1 Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Muḳaddimetü'l-Edeb, ünlü tefsir ve lügat alimi Maḥmūd bin 'Ömer ez-Zemaḥşerī tarafından yazılıp Harezmsah Atsız bin Muḥammed bin Anuşṭigin'e sunulmuştur.

Harezmsah Atsız (1099-1156) 1127 yılında Sultan Sencer tarafından babası Kuṭbü'd-dīn Muḥammed'in ölümü üzerine Harezmsah ilân edilmiştir. Devrin ilim dili olan Arapçaya ilgi duyan Atsız, lügat âlimi Zemaḥşerī'den kendisinin saray kütüphanesi için bir sözlük yazmasını istemiş ve Zemaḥşerī de bu isteği yerine getirmek için *Muḳaddimetü'l-Edeb* adını verdiği eserini yazmıştır. Zemaḥşerī, eserin önsözünde “devrin hükümdarı Harezmsah Atsız'ın (أتيسز خوارزمشاه) Arap dilini öteki dillere tercih ettiğini ve kendisine, çok zengin olan saray hazinesi (حزانة كتبه للعمورة) için bir nüsha yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyarak kitabı yazıp Atsız'a ithaf ettiğini ve kitabının bütün memleketlerde makbûle geçerek Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini” belirtmektedir.⁶⁰

ME'in yazılış tarihi eserin hiçbir nüshasında kayıtlı değildir. Fakat Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllar (1127-1156) ve Zemaḥşerī'nin ölüm tarihi (1144) göz önünde bulundurulursa yazılış yılının 1128-1144 yılları arasında olduğu düşünülebilir.

ME, yukarıda da söylenildiği gibi Arapça öğrenecekler için hazırlanmış bir sözlüktür. Bu amaca yönelik olarak eserin Harezmsah Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi pek çok dile satır altı tercümesi yapılmış nüshası bulunmaktadır. Ancak sözlüğün orijinali kayıp olduğu için Harezmsah Atsız'a sunulan eserin herhangi bir dilde tercümesinin olup olmadığı, tercümesi var ise hangi dilde yapıldığı bilinmemektedir. Fakat eserin ithaf edildiği kişi yani hükümdar Atsız Türktür⁶¹ ve bu nedenle orijinal nüshadaki satır altı tercüme büyük bir ihtimalle Türkçe yani dönemin Türkçesi ya da

⁶⁰ Z. V. Togan, “Zimaḥşerī'nin doğu türkçesi ile “Mukaddimet-ü'l-edeḳ”i”, *Türkiyat Mecmuası* XIV (1964), İstanbul 1965, s. 81; İshak Hocası Ahmed Efendi, *Aḳşa'l-ereḳ fī tercemeti Muḳaddimetü'l-Edeb, I-II*, İstanbul 1313/1895.

⁶¹ Anuşṭigin dolayısıyla ahfadı olan Atsız bazılarına göre Oğuzların Begdili, bazılarına göre ise Kanglı boyuna mensuptur. Bkz. İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, (“Harzemşahlara Soyu Meselesi”), TTK Yayınları: VII. Dizi-Sa. 29b, Ankara 1992³, s. 38-42.

eserin yazıldığı dönem ve bölgede Türkçeden sonra en çok konuşulan Farsça veya Harezmîce olmalıdır. ME'in "Önsöz"ünde Atsız'ın yüce adının bu kitap sayesinde "bütün dillerde" her zaman ve her yerde anılmasını istediğini anlatan ifadede "bütün diller"den kasıt bu üç dil olmalıdır. Z. V. Togan'ın, eserin orijinal yazmasındaki tercümeyi tespit etme konusundaki açıklaması şudur: "Zimahşerî'nin türkçe glossarının aslî ilk şeklini tespit etmek için onun aynı kitaba yazdığı horezmce ve farsça glossarlarını da ele alarak her üçünü karşılaştırmak şarttır. Türkçe glossar gibi farsçası da, ya Zimahşerî'den tamamen müstakil olarak yeniden yapılmış yahud da Zimahşerî'nin bu farsça glossarı zaman ve mekâna göre tadilata uğramıştır."⁶²

III.3.2. Eserin (Harezm Türkçesine Tercümesi Yapılmış) Nüshaları.

1. Yozgat Kütüphanesi, 396 (10 cumadi'ü'l-evvel 655/25 Mayıs 1257)⁶³
2. Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 (Safer 681/1282)
3. Paris Supplément turc, 287 (XII. yy.)⁶⁴
4. Şuşter Nüshası (XIII. yy.)⁶⁵
5. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat nr. 4655 (veya A.Y.114), (715/1315)
6. Rampur Saray (Rezâiye) Kütüphanesi, 3810 (XIV. yy.)
7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 (XIV. yy.)
8. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 (XIV. yy.)
9. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2741
10. Millet Kütüphanesi, 2009 (749/1348)
11. Beşir Ağa, 648 (14 Rebî'ü'l-evvel 797/1394)
12. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149 (738/1338)
13. Atıf Efendi, 2768 (799/1397)
14. Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması, 322 (769/1367)
15. İstanbul Arkeoloji Müzesi, 1619 (1340)
16. Manisa Kütüphanesi, 2850 (25 Ramazan 800/1398)
17. British Museum, Add 7429 (760/1359)

⁶² Z. V. Togan, y.g.e., s. 86.

⁶³ A. Ateş, "Anadolu Kütüphanelerinden bazı mühim Türkçe el yazmaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VIII (1958), s. 90-93.

⁶⁴ Z. V. Togan, y.g.e., s. 85.

⁶⁵ N. Yüce, "Eine neu entdeckte Handschrift der "Muqaddimat al-Adab" von az-Zamahşari mit chworesmtürkischer Übersetzung", *ZDMG Suppl.* III, 2, Wiesbaden 1977, s. 1253-1259.

18. Kastamonu Kütüphanesi, 2487

19. Hive, (1338)

20. Taşkent, 2699⁶⁶ ve 3807⁶⁷

ME'in yukarıdaki Harezmi Türkçesi ile yapılmış nüshalarının bazılarında yer yer Farsça ve Batı Türkçesine yapılmış tercümeler de bulunabilmektedir. Bu nüshalar arasında Harezmi Türkçesi için en kayda değer olanları İstanbul Üniversitesi, Paris, Berlin, Şuşter ve Yozgat'taki nüshalardır. Diğer nüshalarda bazı yerler Farsçaya tercüme edilirken bazı yerler de Harezmi Türkçesi ile yapılmıştır. Diğer yandan Atıf Efendi ve Yeni Cami nüshalarında Doğu Türkçesinin yanında yer yer Batı Türkçesi yani Oğuz Türkçesine özgü kelimeler de yer almaktadır.

III.3.3. Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar.

1. W. Barthold, "Eine Zamaḥṣarī Handschrift mit alttürkischen Glossen", *Islamica* 2, Leipzig 1926, s. 1-4.

2. J. Benzing, *Das Chwaresmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaḥṣarī. I. Text*, Wiesbaden 1968.

3. A. N. Borovkov, "Tyurskiye glossy v Buḥarskom spiske' Muqaddimat al-Adab", *Acta Orientalia Hungaria* XV, Budapeşt 1962, s. 31-39.

4. —, "Mongol'skiye glossy v Buḥarskom spiske Muqaddimat al-Adab", *NAA* 1964, I, Moskva 1964, s. 140-145.

5. H. Grotzfeld, "Abu'l-Qāsim Maḥmūd b. 'Umar az-Zamaḥṣarī: Pişrau-i adab yā Muqaddimat al-Adab", *Der Islam* 44 (1968), s. 304-306.

6. M. K. İmam, *Abu'l-Kāsim Maḥmūd b. 'Omar az-Zamaḥṣarī: Pişrev-i Adab yā Muqaddimat al-Adab (The Oldest Arabic-Persian philological dictionary). Part I: Nouns, Part 2: Verbs, Part 3: Index*, Teheran 1342/1963, 1343/1965.

7. İshak Hocası Ahmed Efendi, *Akṣa'l-ereb fī tercemeti Muqaddimeti'l-Edeb, I-II*, İstanbul 1313/1895.

8. N. Poppe, *Mongol'skiy slovar' Muqaddimat al-adab I. II*, Moskova-Leningrad 1938; *III. Ukazateli*, Moskova-Leningrad 1939.

9. —, "Eine viersprachige Zamaḥṣari-Handschrift. I. Das Čayataitürkische Sprachmaterial, *ZDMG* 101, Wiesbaden 1951, s. 301-332.

10. Z. V. Togan, *Documents on Khorezmian Culture. Part I.*

⁶⁶ K. H. Menges, "Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Čayataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal* VIII, Wiesbaden 1963, 231-252.

⁶⁷ K. H. Menges, Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Čayataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal* XI, Wiesbaden 1966, s. 87-133.

Muqaddimat al-Adab with the Translation in Khorezmian, İstanbul 1951.

11. M. Ş. Ülkütaşır, "XI. yüzyıldan günümüze kadar yazılmış başlıca sözlüklerimiz", *Türk Dili-Belleten*, Seri: III (Ocak-Aralık 1948), S. 12-13, İstanbul 1949.

12. J. G. Wetzstein, *Samachsharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi editit atque Indicem Arabicum*, Lipsiae 1844-1850.

13. A. Zajączkowski, "Nad rekopisami propedeutyki literatury (Muqaddimat al-adab Zamachszari'ego (XII w.) w zbiorach iranskich i tureckich", *Spr. Z Prac Nauk. Wyd. I PAN*, Warszawa 1965, s. 8-13.

14. —, "Glava o životnyh v arabskom trude Zamaḡşarī (s persidskimi i tyurkskimi glossami) po Stambul'skomu spisku 655 g.h (=1257)", *RO* 30, 2 (1967), s. 27-82.

III.4. MU'İNÜ'L-MÜRİD

Mu'īnū'l-Mürīd (MM), didaktik mahiyette bir eser olup dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir. *'Atabetü'l-Hakāyik* gibi mütekarip vezninde dörtlülüklerle yazılmıştır.

"Hakikî bir ilham-ı şairaneye malik olmamakla beraber klâsik nazım kaidelerine oldukça riayetkâr olan şairin bu eserde Yesevî an'anesini iktifa etmeyerek daha ziyade Edib Ahmed'e peyrev olduğu vazihan anlaşılmaktadır. Her ne olursa olsun Hakaniye lehçesinden Çağatay lehçesine doğru giden lisanî ve edebî temayül silsilesinde bilhassa Harezmi'deki o eski edebî an'anelerin deymumetini göstermek itibarıyla de Mu'īnū'l-Mürīd'in pek mühim bir mevki vardır."⁶⁸ diyen F. Köprülü MM'in, az sayıda eseri içine alan fakat Türk dili tarihi husunda Karahanlı ve Çağatay Türkçelerine geçiş dönemini kapsayan Harezmi Türkçesi dairesindeki önemini vurgulamıştır.

Dil ve üslubu açısından geniş halk kitleleri için yazıldığı anlaşılan MM'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi, No:1605'tedir. Eser, adı geçen kütüphanede bulunan mecmuanın 186-211. varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshanın fotoğrafları A. S. Levend tarafından Türk Dil Kurumu'na bağışlanmıştır. Tamamı 26 varak olan bu nüshanın her sayfasında ortalama 16-17 satır yer almakta olup metinde hareke işaretleri daha çok çözümlenmesi zor olabilecek yerlere konulmuştur.⁶⁹ MM'in Türk Dil

⁶⁸ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 343.

⁶⁹ R. Toparlı, *Mu'īnū'l-Mürīd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:15, Erzurum 1988, s. VI; A. Ata, "Recep Toparlı, *Mu'īnū'l-Mürīd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, Erzurum 1988,

Kurumu'nca tıpkıbasımı yapılmışsa da, eseri yayına hazırlayan Ali Ulvi Elöve ile bir anlaşmazlık ortaya çıktığından basılan tıpkıbasım kitap haline getirilmemiş, fakat pek çok bilim adamına dağıtılmıştır.

MM'in bu nüshasında *Cevāhirü'l-Esrār* adlı eserden alınmış 7 dörtlük ile kime ait olduğu belli olmayan bir kıssa ve dizeler de yer almaktadır. Esas eserin kenarına yazılmış olan bu eklemelerin kimin tarafından ve ne zaman yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Fakat bu alıntılar konu itibarıyla MM'le aynıdır. *Cevāhirü'l-Esrār* konusunda F. Köprülü şu açıklamayı yapmıştır: "Kimin tarafından, nerede ve hangi zamanda yazıldığına dair elimizdeki parçalarında ne de sair tarihî menbalarda hiçbir malumata tesadüf edilmemektedir. Yalnız kıtalardan birinin son mısraında Hitay, Hind, Mogal, Rus, Çerkes, As'lardan bahsetmesi ya Altınordu'da veya onunla pek alakadar olan Harezmi'de yazıldığına bir delil olabilir. ... Bundan başka eserin lisanî mahiyeti, mevzu'u, şekil ve vezin itibarıyla edebî hususiyetleri, onu Mu'inü'l-Mürîd'den pek farklı olmayan bu eser, bize 14. asır esnasında Harezmi'de, dinî-sofiyâne mahiyette bir klasik Türk edebiyatının kuvvetle inkişaf ettiğini gösterebilir. Bu eserin Şeyh Şeref'e aid olması da şüphesiz faraziyye olarak hatıra gelmektedir."⁷⁰

III. 4.1. Eserin Müellifi ve Yazım Tarihi

MM, ramazan 713/ Kasım 1313 tarihinde yazılmıştır. Eserin yazarı son dörtlükte şu bilgiyi vermektedir:

*İdi berdi tevfiḳ bu bir kaç kelām
Oruc ayı içre me boldı tamām
Tārīḫ yetti yüz on üç érdi yılı
Selāmun 'aleyküm 'aleyküm selām*

Aşağıdaki dörtlükte ise müellifin adı anılmaktadır:

*Bu kaç söz ayıtḡan atı İslām ol
Tileḡi āḫir vakt islām ol
Atam baba İslām veliyyü'l-verā
Özi zikri tilde tümen aslam ol*

Bu dörtlükten müellifin Baba İslam'ın İslam adlı oğlu olduğu anlaşılabilir. Dörtlüğe dayanarak J. Eckmann da MM için "Harezmi Türkçesi" adlı çalışmasında eserin müellifini "İslām" olarak vermiştir. Fakat Z. V. Togan,

LXXII+287s.", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10, s. 389-406.

bu dizelerden müellifin adını tayin etmenin güç olduğunu belirtmiştir.⁷¹

Ebulgazi Bahadır Han ise *Şecere-i Terākime* adlı eserinde MM'in müellifi olarak Şeyh Şeref H'vāce'yi göstermiş ve yazılış amacı olarak şu açıklamayı yapmıştır: "Salur ilindin Ebu'l-hānda Ersarı Bay tigen bar irdi. Uzak 'ömr tapkan devletli ve müsülmānlıqqa gūşış kıla turğan kişi irdi. Bu sözümüzniñ delili bu kim, ol zamānda Ürgençde bir 'aziz kişi bar irdi, Şeref atlı. Şeyhlik mesnedinde olturğan ve hem mollā irdi. Ersarı Bay barıp şeyh-i mezkürge kırk tıve niyāz berip inābet kılıp iltimās yüzindin 'arz kıldı kim biz Türk halkı turur biz. 'Arabī kitāblarını oqup ma'nāsıge yetişip 'amel kılmaklık besī müşkil bola turur. Eger 'Arabī mes'elelerni Türkī terceme kılıp ināyet kılsañız irdi şevābğa şerik bolur irdiñiz tidi erse Şeyh Şeref H'vāce taqı barça mes'ele-i dīnini terceme kılıp bir kitāb aytıp Mu'ini'l-Mürīd at koyup Ersarı Bayğa berdi. Ol vaqtdın tā bu küñğaça barça Türkmenler ol kitābnıñ mes'eleleriğa 'amel kıla tururlar."⁷² MM için Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terākime*'sindeki bu açıklamalar Aşkabad Türkmen rivayetinde tespit edilen *Revnaqu'l-İslām* için de aynı biçimde tekrar edilmektedir.

F. Köprülü de Z. V. Togan gibi MM'in müellifi hususunda kararsızdır: "Acaba kendisine islam diyen şair Şeyh Şeref midir? Yoksa Türkmen an'anesi bu eseri Şeyh Şeref'e isnadda hata mı ediyor?"⁷³

III.5. SATIR ARASI KUR'AN TERCÜMESİ

Türkler VIII. yüzyıldan başlayarak kitleler halinde müslüman olmaya başlamışlar ve X. yüzyıldan itibaren de İslāmiyeti devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Tarih boyunca kabul ettikleri dinlerin çevçevesi dahilinde dil malzemesini işleyen Türkler, bu yönde eserler vermişlerdir. Bu nedenle kabul ettikleri bu yeni din de onların ortaya koydukları eselerde kendisini fazlasıyla belli etmiştir.

Bugün İslamî Türk edebiyatının elimizdeki bilgiler ışığında tespit edebildiğimiz ilk eseri *Qutađgu Bilig*'dir. Fakat eserde kullanılan dil yetkinliği ve konuların işleniş tarzı *Qutađgu Bilig*'i bu dönemin ilk eseri kabul etmeyi zorlaştırmaktadır. *Qutađgu Bilig*'den sonra kronolojik sırayla gelen *-Divānū Lüğātī't-Türk*, *'Atabetü'l-Hakāyık* vb.- eserlerde Türklerin kabul ettiği yeni dinin terminolojisini kendi dilleri ile karşılama gayreti içine girdiklerini

⁷¹ Z. V. Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası* II, İstanbul 1928, s. 322.

⁷² Z. K. Ölmez, *Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 1996, s. 220.

⁷³ F. Köprülü, a.g.e., s. 341.

görüyoruz.⁷⁴ Bu gayreti gösteren en güzel örnekler ise Türkçeye yapılan Kuran tercümeleridir. Türkler müslüman olduktan sonra yeni dinin esaslarını öğrenmek maksadı ile Kuran'ı kendi dillerine çevirmekte gecikmemişlerdir. Bugün en eski Kuran tercümesinin XI. yy'a ait olduğu mevcut eserler üzerinde yapılan dil incelemelerinden ortaya çıkarılmış ise de bu tarihle ilgili kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Z. V. Togan, Kuran'ın Türkçeye ilk tercümesinin Farsça tercüme ile aynı zamanda hatta 961-976 yılları arasında Farsça tercüme yapılmak üzere toplanan heyetteki Türk âlimler tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁷⁵ F. Köprülü ile aynı görüşü paylaşan A. İnân ise Kuran'ın ilk tercümesinin Farsça tercümesinden bir asır sonra yani XI. yy'da yapıldığını ileri sürmüştür.⁷⁶ Türkçeye yapılan ilk Kuran tercümesinden sonra gerek satır arası gerekse tefsirli pek çok Kuran tercümesi yapılmıştır.

Burada ele alınan tercüme, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, He-kimoğlu Ali Paşa Camii No: 2'de kayıtlı ve Rebî'ü'l-âhîr 764 (Ocak-Şubat 1363) istinsah tarihli Harezmi Türkçesi ile yapılmış tercümedir.⁷⁷ Birkaç istisna dışında satırarası kelime kelime tercüme olan metin harekesizdir. Her sayfada 9 satır bulunan metnin tamamı 583 varaktır.

Harezmi Türkçesi ile yapılmış olan bu tercüme Kuran'ın diğer tercümeleri gibi dil incelemeleri bakımından son derece önemlidir. Çünkü tercüme yapılmış konu olan metnin kutsallığı tercüme yapanın daha da titiz davranmasına sebep olacağından metin hususunda karşılaşılan yanlışlar bu gibi eserlerde yer almamaktadır. Ayrıca dinî terminolojinin halkın anlayacağı tarzda olmasına dikkat edilmiş ve bu nedenle Türkçe kelimelere ağırlık verilmiştir.⁷⁸

Söz konusu eser üzerinde G. Sağol çalışmıştır: *An Interliner Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, I. Introduction-Text*, Turkish Sources XIX, Harvard University 1993, XL+369[2]s; *II. Glossary*, Harvard University 1993; *III. Facsimile*, Harvard University 1996.

⁷⁴ H. Ersoylu, "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları* 15 (1981), s. 17-41.

⁷⁵ Z. V. Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* III, 1959-1960, s. 135.

⁷⁶ A. İnân, *Kuran-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 8.

⁷⁷ J. Eckmann, "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 155.

⁷⁸ A. Erdoğan, "Kur'an tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi* 1 (1969), s. 47-51.

IV. HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ

IV.1. HÜSREV Ü ŞİRİN

Hüsrev ü Şirîn (HŞ), Altın Ordu şairi Kûtb tarafından Altın Ordu hükümdarı Tını Beg Han ile eşi Melike Hatun adına yazılmış bir mesnevidir. Kûtb, eserini aynı addaki Nizamî'nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Ancak esere yapılan ilaveler ve eserin hacmi bakımından kelimesi kelimesine bir çeviri olmadığı anlaşılmakta ve Kûtb'un şairlik yeteneği de ortaya çıkmaktadır. Kûtb, HŞ'in Farsça orijinalinden farklı tarihî ve içtimai ilişkileri eserine katarak bu unsurlarla onu Altın Ordu halkının hayatına uygun hale sokmuştur.⁷⁹

Tını Beg Han babası Özbek Han'ın ölümünden sonra 1341 yılında tahta geçmiş ve 1342 yılında da kardeşi tarafından öldürülmüştür. Bu tarihî gerçekler yoluyla eserin yazılış yılı 1341 veya 1342 olarak hesap edilebilmektedir.

Bugüne kadar kaynaklarda herhangi bilgiye ulaşılabilen Kûtb için Eckmann, "Harezmi veya Maverâünnahr menşeli" ifadesini kullanmıştır. F. Köprülü ise eserin dil özelliklerinden yola çıkarak Kûtb'un menşeiini tespiti çalışmış ve eserde edebî Hakaniye lehçesi tesirlerinin çokluğundan dolayı Maverâünnahr civarından olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

Kûtb'un bu eseri, Türk edebiyatında bugüne kadar bilinen 21 *Hüsrev ü Şirîn* veya *Ferhâd u Şirîn* mesnevisinin ilki olması bakımından önemlidir.⁸¹ Ayrıca romantik bir mesnevi olan HŞ, yazıldığı saha ve dönemde konusu itibarıyla da ilk olması bakımından dikkat çekicidir.

Altın Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebî eser olan HŞ'in bugüne kadar gün ışığına çıkan tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Mss. Turcs A.F. 312)'dedir. Bu nüsha 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Buga adına istinsah edilmiştir. Eserin sonunda esas metnin dilinden farklı olmayan 66 beyitlik ilavede müstensih şu bilgileri vermektedir⁸²:

⁷⁹ J. Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 47.

⁸⁰ F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 281.

⁸¹ F. K. Timurtaş, "Türk Edebiyatında Hüsrev ü Şirîn ve Ferhad u Şirîn hikâyesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX (1959), s. 65-89.

⁸² N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirîn'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul

Bitidim kitābnı haṭāsın bakıp
 Bu zaḥmet çekgenim bilgeysen okıp
 Atağım ma Berke Faḳīh tip ançaḳ
 Özüm mü'min ve müslim aslım kıpçaḳ
 ...
 Munuḡ birle meşhūr Mısırdā özüm
 Faḳīh tip ayurlar ay iki közüm
 Altın Buğa atlıḡ bir big ḳatında
 Turur men mü'lāzım uş ḥıdmatında
 Tārīḡ yiti yüz seksen bişinde
 Sefer ayınuḡ yigirmi bişinde
 Yol üzre ni bolsa bitidim kitāb
 Ḥatımnı za'īf tip ḳılmaḡıl 'iṭāb

A. İnan'a göre Berke Fakih'in bu ilave manzumesi başkası bulununcaya kadar Mısır'da yazılan ilk Kıpçakça metin sayılabilir.⁸³ Mısır'da Memluk Kıpçakçasının yazı dili olarak ortaya çıkmasında Altın Ordu'dan göç eden muhacir ve mültecilerin ne derece rol oynadığı ise tarihî kaynaklarda yerini bulmuştur. Memluklular devrinde idarî ve askerî sahayı ellerinde tutan bu zümre, Harezmi Türkçesi tesirinde Altın Ordu'da yazılmış eserleri de beraberlerinde getirmişlerdir. A. İnan'ın çalışmasında Berke Fakih'in –ve benzerliği dolayısıyla eserin geneli için– dil özellikleri hususunda Memluk Kıpçakçasının geleceğine dair yapmış olduğu şu açıklama da bizce bu konuyu aydınlatıcı olması bakımından oldukça isabetlidir: “Berke Fakih ve benzerleri tarafından getirilen bu Harezmi-Altınordu yazı geleneği Mısır türkçesinde yerleşmeye muvaffak olamamıştır. Berke Fakih'den sekiz yıl sonra (1391)'de “Gülistan bittürkî” yazarı Seyfî Sarayî bu eserini Bozkır Kıpçakçasına yakın bir dilde yazmıştır. ... Berke Fakih ise Orta Asya'nın klasik yazı dili ile –beceremediği halde– yazmaya özenmiştir. ... Kıpçak lehçesi gerek Altınordu devletinde ve gerek Mısır'da istikrarlı bir yazı dili olamamıştır. Altınordu sahasında önce Harezmi türkçesinin ve sonraları da Çağatay yazı dilinin tesiri altında bocalamıştır.”

Ḳuṭb'un eserinin dili hakkında ilk fikir beyan eden A. N. Samoyloviç

Üniversitesi Yayınları: 1378, İstanbul 1968, s. IX.

83 A. İnan, “XIII.-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve “Halis Türkçe””, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1953, s. 64 ve 66. Ayrıca bkz.: “Çağatay Yazı Dilinin Kuruluş Tarihine Dair Düşünceler” *Türk Dili - Belleten*, S. III, No: 6-7 (Ankara 1946), s. 531-543.

olmuştur.⁸⁴ Samoyloviç çalışmalarında HŞ'in dilini Uygurca-Kıpçakça olarak kabul etmektedir. Eserin dil hususiyetleri konusunda çalışması bulunan N. Hacıeminoğlu ise bu konuda şunları aktarmaktadır⁸⁵: "Umumiyetle Altın Ordu sahasında yazılmış "Kıpçakça" bir eser olarak kabul edilen "*Hüsrev ü Şirin*" hem Harezmi yazı dilinin hem de Çağatayca'nın hususiyetlerini taşımaktadır. ... elimizdeki metin fiil çekimi şekilleri bakımından Çağatay öncesine yakın olmakla beraber, ses hususiyetleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakça'da raslanan hususiyetleri taşımaktadır."

HŞ'in metin yayınına dair çalışmalar A. İnan⁸⁶, A. Zajaczkowski⁸⁷ ve N. Hacıeminoğlu'na aittir. Zajaczkowski, üç ciltlik çalışmasının ilkinde HŞ'in transkripsiyonlu metnini, ikincisinde tıpkıbasımını, üçüncüsünde ise sözlüğünü vermiştir. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* adlı çalışmasında ise giriş bölümünden sonraki imlâ, ses ve şekil hususiyetleri konularının ardından HŞ'in transkripsiyonlu tam metnini vermiştir.

IV.2. MUHABBET-NÂME

Muhabbet-nâme (MN), 754/1353 yılında H^varezmî tarafından Sir Derya'da Muḥammed H^vâce Beg'in Sıgnak'taki sarayında yazılmış, Altın Ordu sarayı etrafında oluşmuş klâsik edebiyata örnek teşkil eden manzum bir eserdir. MN'nin sonundaki Farsça hikâyeden şairin Harezmi'den Altın Ordu'ya geldiği, o devirde Altın Ordu adına Sıgnak eyaletini idare eden Muḥammed H^vâce Beg'in isteği üzerine kışı onun sarayında geçirdiği ve söz konusu eseri yazdığı anlatılmaktadır. F. Köprülü'ye göre Muḥammed Hoca

84 A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s. 21; "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12, 1935, s. 34-49.

85 N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. X-XI.

86 A. İnan, "Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inden Örnekler", *Türk Dili - Belleten* III, No: 14-15 (Ankara 1951), s. 5-21.

87 A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja Turecka Husrav u Širin Quṭba I*, Warszawa 1958; *II*, Warszawa 1958; *III*, Warszawa 1961. "Zaybtek jezckowy ze Złotej Ordy "Husruv u Širin" Quṭba", *RO XIX* (1954), s. 45-123; "Starejsaja Tjurskaja versija poemu Chosrei-Sirin Kutba", *Cahristeria Orientalia praecipue ad Persiam pertinentia Joanni Rypka*, Prag 1956, s. 387-396; "Opisytoby (jas)w Tureckiej verji poematu "Husrav-u-Širin" ze Złotej Ordy", *RO XXI* (1957), s. 517-526; "Kutb'un Hüsrev ü Şirin adlı eseri hakkında", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1960, s. 159-164; "Sur quelques proverbe Tures du "Hüsrev-u-Širin" de Nizami, *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, s. 349-355.

Beg, Berdi Beg Han'ın saltanatı (758-762) zamanında Moskova'ya kaçan Hānzāde Muḥammed'dir.⁸⁸

Sevgi ve sevgilinin güzelliği konularının işlendiği MN'de bazı bölümler Farsça yazılmıştır. Hatime bölümünde eserin adı, yazılış yeri, müellifi ve yazılış tarihi verilmektedir⁸⁹:

*Muḥabbet-nāme sözün sizge aydım
Kamuğın Sîr yakasında bitidim*

...

*Oқыпан fātihā ür kıble yanı
Sivünsün ben de H'arezmî revānı
Bu defter kim bolupdur Mısr kandı
Yiti yüz illi dört içre tükendi*

J. Eckmann'a göre bu eserin dili için Samoyloviç'in söylediği "Oğuzca-Kıpçakça" hükmü isabetsizdir ve eserin Arap alfabesiyle yazılmış olan Londra nüshasının dili büyük çapta Çağataycanın tesirinde kalmıştır.⁹⁰ Eckmann, T. Gandjei'nin MN'nin tenkitli metin neşri ve İtalyancaya tercümesini tanıttığı yazısında⁹¹ ise MN'yi Harezmi-Altın Ordu edebiyatının başlıca eserlerinden biri olarak görmektedir.

Eserin biri Uygur harfleriyle olmak üzere dört nüshası bulunmaktadır:

1. British Museum Or. 8193'te Uygur harfli metin mecmuanın 160a-173b yaprakları arasındadır. Bu nüsha V. V. Barthold tarafından tanıtılmıştır.⁹² Ona göre bu nüsha 835/1432'de Emîr Celāle'd-dîn Fîrûz Şāh adına yazılmıştır.

Şçerbak, çalışmasında Uygur harfli nüshanın bulunduğu yazma hakkında bilgi verdikten sonra bu nüshanın transkripsiyonlu metnini ve tercümesini vermiş, ayrıca eserin dil özellikleri üzerinde durmuştur.⁹³

⁸⁸ F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 281.

⁸⁹ O. F. Sertkaya, "Horezmî'nin Muḥabbet-nāme'si", *Türkiyat Mecmuası* XVII (1972), s. 206-207.

⁹⁰ J. Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çeviren: M. Akalın), Ankara 1979, s. 187.

⁹¹ J. Eckmann, "Tourkhan Gandjei, II "Muḥabbat-nāma" di H'orazmî: Annali dell'istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie, Vol VI, Roma 1957, 131-161; VII, Roma 1958, 135-166", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX (1 Kasım 1959), s. 156-158.

⁹² V. V. Barthold, *Novaya rukopis' uygurskim şriftom v Britanskoy Muzei*, DAN 1924, s. 57-58; Sir G. Clauson, "A hitherto unknown Turkish Manuscript in "Uighur" Characters", *JRAS* (1928), s. 99-130.

⁹³ A. M. Şçerbak, *Oguz-nāme, Muḥabbet-nāme, pamyatniki drevne uygurskoy i*

2. British Museum Add. 7914'te Arap harfli bir mecmuanın 290b-313b varakları arasındadır.⁹⁴

T. Gandjei, Uygur ve Arap harfli bu iki nüshanın tenkitli metnini, Uygur harfli nüshanın tıpkıbasımını ve metnin İtalyancaya tercümesini vermiştir.⁹⁵ E. N. Nadjib ise MN'nin Arap harfli nüshasının transkripsiyonunu, tercümesini, dil özelliklerini, sözlüğünü ve nüshanın tıpkıbasımını vermektedir.⁹⁶

3. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Arabî, No: 86'da kayıtlı Arapça tefsirin haşiyesindedir. Ayrıca yine bu tefsirin haşiyesinde Hocendi'nin *Letâfet-nâme*'si de yer almaktadır. Ketebe kaydı olmayan bu nüsha hakkında ilk olarak F. Köprülü bilgi vermiştir.⁹⁷

XIV. ve XV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Letâfet-nâme* vezin, şekil, tertib ve konu itibarıyla MN'nin naziresi sayılabilecek niteliktedir. Hocendî, Emîr-zâde Maḥmūd Tarhan'a takdim ettiği bu eserini H'arezmi'nin MN'sine cevap olarak yazdığını eserinde bildirmektedir.⁹⁸

4. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Manzum No: 949

MN üzerinde son ilmî çalışmalar Clauson⁹⁹ ve O. F. Sertkaya'ya¹⁰⁰ aittir. Sertkaya *Türkiyat Mecmuası*'ndaki yazısında İstanbul Millet Kütüphanesi, Arabî No: 86'daki nüshayı esas alarak eserin tenkitli metnini yayımlamıştır. Ayrıca çalışmanın giriş bölümünde MN'nin nüshaları ve üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermiştir.

IV.3. DÂSİTÂN-I CUMCUMA

Dâsitiân-ı Cumcuma veya *Cumcuma-nâme* (DC), Hüsâm Kâtib tarafından edebî bir gaye güdülmeyen geniş halk kitleleri için Altın Ordu'da 770/1368-

94 *starouzbekskoy pis'mennosti*, Moskova 1959, s. 111-170.

95 Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum III*, Londra 1888, s. 290.

96 T. Gandjei, II "Muḥabbat-nāma" di Ḥorazmî: Annali dell'istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie, Vol VI, Roma 1957, 131-161; VII., Roma 1958, 135-166. Tanıtımı için bkz.: J. Eckmann, "Tourkhan Gandjei, II "Muḥabbat-nāma" di Ḥorazmî: Annali dell'istituto Universitario Orientale di Napoli. Nuova Serie, Vol VI, Roma 1957, 131-161, VII., 1958, 135-166", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IX (1 Kasım 1959), s. 156-158

97 E. N. Nadjib, *Horezmî. Muḥabbet-name, İzdaniye, teksta, transkriptsiya, perevod i issledovaniye*, Moskova 1961.

98 F. Köprülü, a.g.e., s. 362.

99 Ch. Rieu, *Catalogue of the Turk. Mss. in the British Museum*, s. 287.

99 Sir G. Clauson, "The Muḥabbat-nāma of Xwārazmî", *Central Asiatic Journal* VII (1962), s. 241-255.

100 O. F. Sertkaya, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII (1972), 206-207.

1369 yılında mesnevi nazım şekli ile yazılmış dinî lirik bir hikâyedir.

CN, nazım şekli, vezni ve muhtevası bakımından Attar'ın aynı isimli eserinden tercümedir. Fakat İsa peygamber ile kesikbaş hikâyesini anlatan bu eser, cennet ve cehennem konularının daha ayrıntılı olarak ele alınması ile asıl metinden ayrılmaktadır.

F. Köprülü, Altın Ordu sahasına ait olan CN'ye bizzat o muhitin yetiştirdiği biri tarafından yazıldığı için büyük bir önem vermektedir. Ona göre aynı sahaya ait olan Kıtub'un ve H^varezmî'nin eserleri yazarlarının doğrudan doğruya o mutihin yetiştirdiği kişiler olmadığı için yerli mahsullerden sayılamaz.¹⁰¹

Altın Ordu'daki müslüman Türkler tarafından çok rağbet gören bu eser, 995/1548 yılında Kırım Hanı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile Harezm-Altın Ordu Türkçesinden Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Osmanlıcaya tercümesinin yapıldığı bu nüsha tahminen Köprülü'nün özel kütüphanesinde.¹⁰²

Samoyloviç, eserin Leningrad Asya müzesinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirmektedir.¹⁰³ Samoyloviç'e göre bu nüshalardan birisi Vahidi'nin İlimler Akademisi'ne hediye ettiği kitaplar arasındadır. Ayrıca *Cumcuma-nâme*'nin XVIII. yüzyıl Çağatay Türkçesine tercüme edilen nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc. No: 973, 88v-103v)'dedir.

Eserin tam metnini ihtiva etmeyen neşri Kazan'da yapılmıştır: *Hikayat Cumcuma Sultan fi Nubuvvat İlyas alahi's-salam*, Kazan Üniversite Matbaası 1289/1872.¹⁰⁴

IV.4. Mİ'RÂC-NÂME

Gerek dil ve üslup gerekse işlediği konu açısından NF'e benzeyen *Mi'râc-nâme* (MR), anonim bir eserdir. Mirac olayını anlatan bu eser, konuların sıralanışı itibarıyla NF ile aynı olmakla beraber sadece gök tasviri konusundaki ayrıntılarda ayrılmaktadır. Eserin mukaddimesinde bu kitabın

¹⁰¹ F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 282.

¹⁰² J. Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 60.

¹⁰³ A. N. Samoyloviç, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12, 1935, s. 36.

¹⁰⁴ Bu DC üzerine yapılan yayın elde edilemediğinden çalışmamızın "Dil Özellikleri" bölümünde söz konusu eserin değerlendirilmesi yapılamamıştır.

Nehcü'l-Ferādīs (veya *Nehecü'l-Ferādīs*) adlı bir eserden tercüme edildiği ifade edilmektedir. Eckmann, buna dayarak Mi'rāc-nāme'nin Farsça yazılmış Nehcü'l-Ferādīs'ten tercüme edilmiş olabileceği üzerinde durmuştur.¹⁰⁵ (bkz. III.2. NF)

MR'nin Uygur harfleri ile yazılmış tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc No: 190, 1v-69r) bulunmaktadır.¹⁰⁶ Bu nüsha Malik Bahşı tarafından 20 Aralık 1436/840'da Herat'ta istinsah edilmiştir. XV. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilen bu eser, XIV. yüzyıl eseri olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷ Köprülü de bu eserin Timur devrine ait olması ihtimalini vurgulamaktadır.¹⁰⁸

N. Asım, *Hibet'ül-hakayık* adlı çalışmasında bu nüshanın 1672-1673'te A. Galland tarafından eski kufî yazısı ile yazılmış bir yazma zannedilerek 25 kuruşa satın alınıp Paris'e götürüldüğünü, Uygur harfleri ile yazılı olduğundan metnin çözümlenemediğini ancak arada yazılmış olan Arapça kısımlardan *mirācnāme*'ye dair bir eser olduğunun anlaşıldığını hikâye etmektedir.¹⁰⁹ A. Remusat ve Jaubert'in çalışmaları eserin anlaşılmasını ve okunmasını sağlamıştır.¹¹⁰

Eserin Fransızca tercümesi ile beraber Arap harfleriyle yazılan metni A. Pavet de Courteille tarafından yayımlanmıştır.¹¹¹

Mi'rāc-nāme'nin Arap harfleriyle Çağataycaya tercüme edilmiş nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih No: 2848, 1v-12v)'ndedir. Bu nüsha 13 Ekim 1511 tarihinde Nüre'd-dīn 'Alī bin Kığkine Seyyid 'Alī et-Talikanī tarafından Mısır'da istinsah edilmiştir. H. Ritter'in bu yazma hakkında kısa bir değerlendirmesi vardır.¹¹² *Mi'rāc-nāme*'de işlenen konu

¹⁰⁵ J. Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (Çeviren: H. Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991, s. 57.

¹⁰⁶ E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits turcs*, C.I, Paris 1932, s.254.

¹⁰⁷ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili*, Ankara 1950 (1963²), s. 175.

¹⁰⁸ F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 279.

¹⁰⁹ N. Asım, *Hibet'ül-hakayık*, İstanbul 1334 (1918).

¹¹⁰ S. Çağatay, y.g.e., s. 175; A. Remusat, *Tatar Dilleri Üzerine Tahriyat*, Kazan 1820; P. A. Jaubert, *Elements de la grammaire turke*, Paris 1833.

¹¹¹ A. P. de Courteille, "Miradj Nameh, publie poul la premiere fois d'apres le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale", *Publications de l'Ecole des Langues Orientales vivantes*, II. Serie, cilt VI, Paris 1882.

¹¹² H. Ritter, "Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul", *Oriens* II, Leiden 1949, s. 236-314.

Türk-İslam edebiyatında edebî tür olarak ilgi çekmiş ve pek çok manzum *mî'râc-nâme* yazılmıştır.¹¹³

IV.5. YARLIK VE BİTİKLER

Altın Ordu sahasında yazılmış olan yarlık ve bitikler de Kıpçak tesirlerinin ağır bastığı Harezmi Türkçesi veya Altın Ordu Türkçesi dil incelemelerinde üzerinde durulması gereken tanıklardır: Toktamış Han, Temür Kutluk yarlığı ile Uluğ Muhammed Han, Mahmud Han ve Ahmed Han bitiği.¹¹⁴

Toktamış Han yarlığı, Uygur harfleriyle yazılmış olup 1393 yılında Lehistan-Litvanya kralı Lagayla'ya gönderilmiştir. Bu yarlığı M. Obolenskiy, Moskova Dışişleri Arşivi'nde bularak ilim âlemine tanıtmıştır.¹¹⁵ Yarlık bugün Varşova Merkez Arşivi (Archiwum Główny)'ndedir.

1397 yılında Muhammed adlı kişiyi tarhan yapmak üzere Temür Kutluk Han tarafından verilen yarlık, iki alfabe ile yazılmıştır. Esas metin Uygur harfleriyle olup altında Arap harflerine aktarılmıştır. Hammer bu yarlığın Almanca tercümesini ve Arap harfleriyle metnini yayımlamıştır.¹¹⁶ Yarlığın, Uygur matbu harfleriyle yazılı bir nüshası İstanbul'da bulunmaktadır.¹¹⁷ Ayrıca 1391 yılına ait Bik Hacı adlı kişiye verilen bir tarhanlık yarlığı daha mevcuttur.

Osmanlı padişahı II. Murad'a Altın Ordu hükümdarı Uluğ Muhammed Han tarafından gönderilmiş olan bitik ise 14 Mart 1428 tarihine aittir. Arap harfleriyle yazılmış 19 satırdan ibaret olan bu bitik İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 10202 numarada kayıtlıdır.

Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed Han'ın Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği bitik 10 Nisan 1466 tarihli olup Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (E.10202) bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi E.6464 numarada kayıtlı olan Haziran 1477 tarihli bitik ise Ahmed Han tarafından Fatih Sultan Mehmed'e gönderilmiştir.

Ayrıca Altın Ordu Hanlığı idaresinde bulunan Kırım ve Kazan Hanlarına ait

¹¹³ M. Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mîracnâmeler*, H.Ü. Mezuniyet Sonrası Eğitimi Fakültesi Doktora Tezi, Ankara 1980; F. İz, *Mîrac-nâme*, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1938; O. F. Sertkaya, *Mîrac-nâme*, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1968, Tez No: 845.

¹¹⁴ A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.

¹¹⁵ M. Obolenskiy, *Yarlık Hana Zolotoy Ordı Tohtamışa k'Polskomu Karolyu Yagayla (1392-93 Goda)*, Kazan 1850.

¹¹⁶ J. Hammer-Purgstall, *Fungruben des Orients*, C. VI, 1818.

¹¹⁷ H. Ortekin, "Temür Kutluğ Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* III (1933), s. 207.

yarlık ve bitiklerde de Altın Ordu Türkçesinin özelliklerini bulmak mümkün olmakla birlikte bilhassa geç dönemlere ait olanlarda Osmanlı Türkçesi ağır basmaktadır. Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında söz konusu yarlık ve bitikleri çeşitli yönleri ile ele alan pek çok çalışma yapılmıştır.¹¹⁸

V. HAREZM TÜRKÇESİ DİL ÖZELLİKLERİ

V.1. İMLÂ ÖZELLİKLERİ

1. Harezmi bölgesine ait olan eserlerin hepsi *Mukaddimetü'l- Edeb* dışında dinî-tasavvufî konuları işleyen didaktik mahiyette eserlerdir. Bunların orijinal metinlerinin hangi alfabe ile yazıldığı bilinmemekle birlikte elimizde bulunan nüshaları Arap alfabesi ile yazılmıştır. Fakat Altın Ordu sahasına geldiğimizde Arap harfli metinlerin (HŞ, CN) yanında Uygur harfleri ile (Toktamış Han Yarlığı) aynı zamanda her iki alfabe ile de yazılmış metinlerle (MN, MR, Temür Kutluk Han Yarlığı) karşılaşırız. Özellikle Altın Ordu hükümdarı Toktamış Han ve Temür Kutluk Han'a ait yarlıkların Uygur harfleri ile yazılmış olması Altın Ordu Hanlığında dış yazışmalarda Uygur yazısının tercih edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Altın Ordu sahasına Moğol hareketiyle gelen Uygur yazısı bölgede İslâm tesirlerinin artması ile yerini Arap alfabesine bırakmış olabilir. Ancak Türk edebiyatının İslâmî devresinde ve Anadolu da dahil olmak üzere pek çok bölgede ve değişik mahiyetteki eserlerde Uygur yazısının kullanıldığını gösteren örnekler fazlasıyla vardır.¹¹⁹

¹¹⁸ A. N. Kırat, y.g.e.; Abdullahoğlu Hasan, "Birinci Mengli Girey Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* IV (1934), s. 99-109; F. Kurtoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten* I/3-4 (1937), s. 647; M. Gosmanov – Ş. F. Muhammedyarov, "Yaņa Yarlık", *Kazan Uıları* VIII (1965), s. 146-149; S. G. Vahidov, "İssledovaniye yarlıka Sahib-Girey Hana", *İzvestiya Obşçestva arheologii istorii i etnografii pri Kazanskom gosudarstvennom universitete imeni V. I. Lenina* XXXIII (1925), s. 61-92; A. B. Taymas, "Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihi Bir Vesika: Sahib Girey Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası* II (1926), s. 90-91; Ş. F. Muhammedyarov, "Tarhannıy yarlık kazanskogo hana Sahib-Gireya 1523 g.", *Novoye o prošlom naşey sıranı. Pamyati Akademika M. N. Tihamirova*, Moskova 1967, s. 104-109; A. M. Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları: 658, Ankara 1996.

¹¹⁹ Ş. Tekin, "Bilinen en eski islâmî Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine ait tarla satış senetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* IV, Ankara 1974, s. 157-186; O. F. Sertkaya, "Uygur Harfleri İle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XX (1972), s. 157-184; O. F.

2. Kalın ünlü bulunduran kelimelerde ت ve س'nin yanında Eski Anadolu Türkçesi imlâsında görmüş olduğumuz ط ve ص harflerinin kullanımına bu dönem metinlerinde sayılı örnekte de olsa rastlamaktayız. Bu durum Güneybatı Oğuz Türkçesi imlâ geleneğini yansıtmaları bakımından önemlidir: اص *aş-* (KE 125r14; krş. اس *as-* KE 125r8), اط *aṭ* "binek hayvanı" (KE 76r4, NF 70-4, MM 14b8, HŞ 959, G I.28¹²⁰; krş. ات *at* KE 106v11, NF 440-17, MM 13b7), انط *anṭ* (KE 231v5; krş. انت *ant* KE 5v15), بلطه *balṭa* (KE 39v10, NF 30-3; krş. KE بلته *balta* 37v16, NF 30-2), قرت *qart* (KE 98r1; krş. قرت *qart* KE 174r1), صاقل *şakla-* (MN 127)¹²¹, صنیق *şınık* (MN 7), طون *ton* (KE 144r16; krş. تون *ton* KE 12r21)

3. Bazı ünsüz çiftleri (-çç-, -dd-, -kk-, -ll-, -mm-, -ss-, -tt- gibi) Göktürk ve Uygur harfli yazılı metinlerdeki imlâ geleneğini devam ettirecek şekilde bu dönem metinlerinde de şeddeli veya şeddesi ihmal edilerek yazılmıştır: açça (KE 87r18), تیدی *tıddı* (KE 226r1), یستی *yassı* (KE 148v6), یغاچی *yığaççı* (KE 24r3), کورک *körkke* (KE 73r2), کوندورمادیمو *köndürmedim mü* (KE 190v6), توتی *tutti* (KE 145r8)

V.2. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (FONETİK)

V.2.1. Ünlüler

V.2.1.1. e / i Meselesi

Kelime köklerinde *e/i* yazımı, Türk dilinin gerek imlâ gerekse fonetik konusunda hâlâ çözülememiş bir meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Harezmi ve Altın Ordu Türkçesi metinleri Karahanlı Türkçesindeki *e/i* karışıklığını devam ettirdiği gibi Çağatayca Türkçe kelimelerde ilk hecedeki */e/* ünlüsünün */i/* veya */è/*'ye dönüşmesi kuralının da başlangıcını teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu ses olayı Kıpçakça ile ilgili ses hadisesini de yansıtmaktadır.

Bu konuda Harezmi Türkçesinin ünlü sistemini *a, ı, o, u, e, (é?), i, ö, ü* şeklinde veren J. Eckmann¹²², */e/* ve */i/* sesleri arasında özel bir sesin varlığına

Sertkaya, *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış*, Bochum 1977; O. F. Sertkaya, "Some New Documents Written in the Uigur Script in Anatolia"; O. F. Sertkaya, *CAJ* XVIII/3 (1974) s.180-192; R. R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarığı", *Türkiyat Mecmuası* VI (1936-1939), s. 285-322; A. Temir, "Die arabisch-uygurische Vaqf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Dîn Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM*, 56, Wien 1960, s. 232-240. vd.

¹²⁰ Hacı Girey Han yarığı.

¹²¹ MN için örnekler, O. F. Sertkaya'nın "Horezmî'nin Muḥabbet-nâme'si" (*Türkiyat Mecmuası* XVII, 1972.) adlı çalışmasındaki beyit numaraları ile verilmiştir.

¹²² J. Eckmann, "Harezmi Türkçesi", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çeviren: M. Akalın),

dikkati çekmiştir. Aynı zamanda bu dönem eserlerinin istinsah tarihlerinin telif tarihlerinden çok sonra olması nedeniyle /e/’den /i/’ye geçişin nerede ve ne zaman ortaya çıktığının belirlenmesinin güç olduğunu ve *e/i* yazılışının kuralsız olarak değişip durduğunu belirtmektedir.

Bu hususta müellifin sağlığında istinsah edilen ve harekeli bir nüshası bulunan NF önemli bir tanık olmakla birlikte eserde bu sesin hem /e/ hem de /i/ şeklinde yazılması, üstün ve kesre ile harekelendirilmesi bu hususu aydınlatıcı olmaktan uzaktır. Z. V. Togan, bu sesin yazımındaki karışıklığı kelimelerin edebî lehçe imlâsına uygun olarak *ç* ile yazılmasına mahallî telaffuza göre üstün hareketi ile harekelendirilmesine bağlamıştır.¹²³

F. Karamanlıoğlu, “Nehcü’l-Feradis’in Dil Hususiyetleri” başlıklı makalesinde eserin ilk elli sayfalık bölümü için bu sesin farklı yazımlarını ve bunların geçiş sıklıklarını vermiş, sonunda da şu yargıya varmıştır¹²⁴: “Görülüyor ki metnin yazısı *i*, hareketi ise *e* temayülündedir.”

Harezm Türkçesinin bir diğer önemli eseri olan KE için ise A. Ata şu değerlendirmeyi yapmıştır: “KE’da /i/ yazılma temayülünün daha fazla olması onun daha geç dönemde Çağatayizmin tesirinde olan bir müstensih tarafından istinsah edildiğini akla getirmektedir.”¹²⁵

Edebî lehçe imlâsı olarak kabul gören /i/ yazımı, MM’de diğer Harezm Türkçesi dönemi eserlerine göre daha seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bu karışıklığı sergileyecek şekilde *tigür-, tigi, tigme, nidin, tig, sini, iw* okutacak yazımlarla karşılaşsak da bu diğer eserlere oranla daha azdır.

HŞ için de şu açıklama yapılmıştır: “Kelime köklerindeki bütün *i* sesleri eski aslî durumlarını muhafaza ettikleri gibi, *e* sesleri de büyük bir çoğunlukla *i* hâlinde inkişaf etmiş bulunmaktadır. Hattâ bu yöndeki inkişaf o derece ileri gitmiştir ki, aslında *e* ile telaffuz edilen arapça ve farsça sözlerin bile bir kısmı metinde *i* yazılmıştır.”¹²⁶

MN’de *bêş, yêl, êl, bér-, té-, yêr* gibi ilk yazılı metinlerden itibaren yazımını /è/ ile takip ettiğimiz kelimeler yanında *kes-, es-, teñ, men, sen, ketür-*,

Ankara 1979, s. 189.

¹²³ Z. V. Togan, “Harezm’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası* II, İstanbul 1928, s. 344.

¹²⁴ A. F. Karamanlıoğlu, “Nehcü’l-Feradis’in Dil Hususiyetleri I”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI (1968), s. 64-65.

¹²⁵ A. Ata, *Nâşirü’l-dîn bin Burhânü’l-dîn Rabgüzî. Kışasü’l-Enbiyâ (Peygâmbler Kışşaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları: 681-1, Ankara 1997, s. XXVII.

¹²⁶ N. Hacıreminoğlu, a.g.e., s. 9.

kel-, *teg* (metinde *tig* ve *dik*), *elig*, *keçür-*, *Teñri*, *ne*, *sev-* (Uygur harfli nüshada *sev-*) gibi ilk hecede /e/ bulunduran bütün kelimelerde ilk hece ünlüstünü /i/ okutacak şekilde yazılmıştır.

Temür Kutluk Han yarlığında ise sadece *it-* örneğinde /i/ yazımı ile karşılaşırız.

V.2.1.2. Ünlü Değişimleri

a) -a- ~ -o-: *bark* (KE 59r13, NF 77-10, ME 166-1) ~ *bork* (KE 23v17); *avuç* (KE 114v11), *awuç* (KE 116r16, NF 73-17, KT 119a8; krş. *awuçla-* ME 137-6) ~ *owuç* (KE 5v14); *tawar* (KE 73r11, NF 64-4, MM 12b9, KT 303b5), *tavar* (KE 110r3) ~ *towar* (KE 124v7)

b) e- ~ ö-: *eksük* (KE 146r1, NF 38-10, MM 1a11, ME 13-2, KT 228a7) ~ *öksük* (KE 215r16); *etük* (KE 222r3), *edük* (KE 118v16, MM 12a7, ME 183-3) ~ *ötük* (KE 150r18), *esrük* (KE 190r9, NF 363-17, MN 11; krş. *esrüklik* ME 49-6) ~ *ösruk* (KE 219v10); *ewür-* (KE 38v16, NF 13-16, ME 4-6, MM 3b12), *evür-* (KE 210r10) ~ *öwür-* (KE 71r17, krş. *öwrül-*); *ew* (KE 18r3, NF 18-17, KT 279b2), *év* (KE 149r21), *ew* (MM 19a12, ME 42-1, KT 53b8) ~ *öw* (KE 164r9; krş. *öy* KE 218v21); *ewlög* (KE 23v12), *évlög* (KE 210r11) ~ *öwlög* (KE 19r4); *etmek* 'ekmek' (KE 14v16, NF 25-1, ME 168-2, KT 230a8) ~ *ötmek* (KE 228v9)

c) -e- ~ -ö-: *teşük* (KE 44v9, NF 21-4) ~ *töşük* (KE 83r11); *tepiün-* (KE 133v6) ~ *töpüt-* (KE 222r8); *tel-* (KE 28v13) ~ *töl-* (KE 176r10); *telük* (KE 240v8) ~ *tölük* (KE 140r15); *sew-* (KE 69r11, NF 169-8, MM 20b9, ME 35-1, KT 23b6), *sev-* (KE *sév-* 106v13, NF 8-11) ~ *söw-* (KE 80r15, NF 229-1, KT 434b5; krş. KE *sewdür* ~ *söwdür-*, *sewüglög* ~ *söwüglög*, *sew/vün-* ~ *söwün-*, *sew/vü/inç* ~ *söwünç*)

ç) -i- ~ -ı-: *isig* (KE 232r17, NF 316-2, KT 291a3; krş. *issig* NF 124-8, ME 177-5) ~ *ısig* (KE 69v8, KT 417a7; krş. *ıstık* KE 220v17, *ıssıg* KE 155r15, *ıstık* KE 77r2); *silig* (KE 60r19, MM 21b14, ME 176-1) ~ *sılıg* (KE 57r5)

d) -o- ~ -a-: *sowı-* (KE 42r13; krş. *sowuk* KT 315b3) ~ *savu-* (KE 82v12, HŞ 1672), *sawu-* (KE 82v13, NF 250-10; krş. *sawut-* NF 429-16); (EDPT 808a: *soğık*) > *sawuk* (KE 57r9, NF 30-16, ME 237-6), *savuk* (KE 198v18, HŞ 1991); *kow-* (KE 249v6), *kov-* (ME 19-8) ~ *kav-* (KE 69r4, NF 334-11, HŞ 1614), *kaw-* (NF 155-12); (EDPT 583b: *kovğa*) *kobқа* (NF 357-12), *kov/wa* (NF 112-12, ME 60-4, KT 228a6) ~ *kava* (KE 71v8)

e) ü- ~ i-: *ünde-* (KE 40r15, NF 78-17, ME 45-7, KT 387b7) ~ *inde-* (KE 170r20, KT 230a2)

f) -ü ~ -i: *tilkü* (KE 37v16) ~ *tülki* (KE 172r10); *berü* (KE 4v9, NF 13-11, ME 123-2) ~ *beri* (KE 81v16, ME 157-1); *eçkü* (KE 228v6) ~ *ekçi* (KE 170v19)

g) -ü ~ -i-: *büt-* 'inanmak' (KE 231r9, NF 79-1, MM 2b10, ME 33-3, HŞ) ~ *bit-* (KE 120v9, NF 26-6); *bitker-* 'bitirmek, tamamlamak' (KE 103v4) ~ *bütker-* (KE 242r3, krş. *bitkür-* KE 191r8)

h) -ü ~ -e-: *sühük* (KE 225r2, NF 391-6, MM 20a12, ME 161-3, KT 556b3) ~ *sühnek* (KE 206r20, HŞ 3693), *töpü* ~ *töpe* (NF 283-12, HŞ 2585; krş. *tepe* NF 155-3, KE 222r9, KT 331a5)

i) -u ~ -ü-: [*boyun*] *sun-* (KE 234r13, NF 273-16) ~ *sün-* (KE 47v11).

Yukarıdaki örneklere göre KE'da özellikle ($a > o$, $e > ö$) yuvarlaklaşmasının dönemin diğer eserlerine göre daha fazla görüldüğünü ve bu özelliği ile ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamak yerinde olacaktır.

V.2.1.3. Ünlü Uyumu

V.2.1.3.1. Kalınlık-İncelik Bakımından Ünlü Uyumu

Türkçe kelimelerde kalınlık-incelik uyumu ilk yazılı metinlerden itibaren vardır. Ancak daha çok KE'da rastladığımız aşağıdaki örnekler ünlü uyumuna aykırıdır: *alnıge*, *anasıge*, *atarge*, *kimerseğa*, *yalavaçıge*, *enegesiğa*, *kullarıge*, *tegirmenğa*, *telwelerğa*, *oğlunçe*, *olarge*, *boynuñızge*, *tonuñızge*, *üzesiğa*, *yarılmağıge*, *ıdgende*, *tikenlig*, *tepüngil*, *aşurdük*, *otaçılık*, *ķavurtlık*, *umançlig*, *sühügümdeğı*.

Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe ekler ulandığı zaman uyumun düzensiz olduğu da görülmektedir: *ādemīğa* / *ādemīge*, *‘acebraķ* / *‘acebrek*, *dīnga* / *dīnķa* / *dīnge*, *ķācetlig* / *ķācetlig*, *kāfirlik* / *kāfirlik*, *Mevlīga* / *Mevlīge*

...

V.2.1.3.2. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Ünlü Uyumu

A. Kelime Kökünde

Eski Türkçeden başlayarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen düz veya yuvarlak şekilleri kalıplaşmış olan aşağıdaki kelimeler Harezmi Türkçesi metinlerinde de devam etmektedir: *altun*, *iktüle-*, *öñin*, *yalğuz*, *yülit-*, *amul*, *oğrı*, *kirpük*, *kendü*, *aruk*, *artuķ*, *artuķ*, *eksük*, *edgü*, *böri*, *buldurçın*, *çıpçuk*, *ķeñrü*, *eyegü*, *içegü*, *ķorı-*, *ķerü*, *köni*, *küyegü*, *öli-*, *tilkü* ~ *tülki*, *tavuşķan*, *āgu*, *sindu*, *yorı-* ...

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından tutarsızlık gösteren örnekler de vardır: *bulıt* (KE 221v7, HŞ, NF 38-8, KT 23b4) ~ *bulut* (KE 30r9, NF 291-11, KT 340b8, HŞ), *ķurı-* (KE 157v7, NF 5-13, HŞ) ~ *ķuru-* (KE 23v15, NF

278-6, KT 294a5, HŞ), *oķı-* (KE 183r8, NF 16-12, KT 14b5, MM 10b10, HŞ) ~ *oķu-* (KE 103r2, NF 259-8, KT 59b7, MM 12a3, HŞ), *uvıt* (KE 27v18) ~ *uvut* (KE 201v8, KT 338b8), *narı* (KE 173v10) ~ *naru* (KE 135r4), *tanı-* (KE 93v8, NF 146-1) ~ *tanu-* (KE 223v13), *tokı-* (KE 13v11, NF 210-15, KT 44a1) ~ *toķu-* (KE 184r10, NF 21-12), *unıt-* (NF 266-6) ~ *unut-* (NF 288-5, KE 20v10, KT 288b9, MM 9b9), *uçı-* (KE 32v16, KT 498a6) ~ *uyı-* (NF 223-5) ~ *uyu-* (KE 106r20, NF 120-12, KT 283b2, MM 5b13), *yöri-* (KE 9v17, NF 67-6, KT 371a4, MM 18a11, UM 11¹²⁷, HŞ) ~ *yörü-* (KE 66v10, NF 23-8, KT 91a3, MM 11b5, UM 10, HŞ), *böri* (KE 3v15, NF 112-10, HŞ) ~ *börü* (NF 11-10, HŞ).

B. Eklerde

I. Dudak uyumu bakımından ulandıkları kelimelerin ünlüsü ile uyuma girmeyen yuvarlak ünlülü ekler:

1. +AGU topluluk sayı ismi yapma eki: *biregü* (KE 22v21, KT 546b1), *ekegü* (KE 13v10, NF 20-4), *üçegü* (KE 29v20, KE 39-13, KT 198a3), *törttegü* (KE 249v12, KE 337-8), *beşegü* (KE 179r16), *altaģu* (KE 86v18), *onaģu* (KE 63r4)

2. -DUR- fiilden fiil yapma eki: *kıldur-* (KE 128v1), *eşittür-* (NF 39-5), *keydür-* (MM 20b4), *keğdür-* (KE 78v10), *azdur-* (KT 6a7), *arsıktur-* (HŞ 2503), *keltür-* (KE 149v15, NF 161-11, MM 19a6), *keldür-* (NF 341-8), *tıktur-* (KE 140r15), *tiğdür-* (KT 464b2)

3. -UR- fiilden fiil yapma eki: *içür-* (HŞ 1909), *keçür-* (KT 187b9, KE 32r12), *bişür-* (KE 88r16), *basur-* (MM 12b18)

4. -GU gelecek zaman / gereklilik eki: *ülegü kerek* (MM 6b16), *kılģu-miz* (KE 221r14), *kılģu* (NF 72-14), *keçürgüm* (HŞ 916)

5. -sUn 3. tekil şahıs emir eki: *oķısun* (KE 53r20), *alsun* (NF 136-17), *arsıkturmasun* (KT 395a9), *ķalsun* (MN 7), *bilsün* (HŞ 2290)

6. -GUz- fiilden fiil yapma eki: *ķirgüz-* (KE 205v12), *körgüz-* (NF 54-9, HŞ 949, KT 99b3, MN 23), *tirgüz-* (KT 422a4)

7. -GUR- fiilden fiil yapma eki: *bitgür-* (HŞ 3767), *tirgür-* (HŞ 3932, KE 163r1), *yatķur-* (NF 9-; krş. *yatģur-* NF 90-10)

8. -DUK belirli geçmiş zaman 1. çoģul şahıs eki: *ıđtuķ* (KT 399b9), *keldük* (KE 64r10), *bardük* (NF 126-10), *cehd ittük* (HŞ 4293).

II. Dudak uyumu bakımından ulandıkları kelimelerin ünlüsü ile uyuma girmeyen dar ünlülü ekler:

¹²⁷ Ulug Muhammed Han bitiģi.

1. +nI yükleme hali eki: *suwnı* (KE 25v10), *kulnı* (NF 134-4), *gülñi* (MN D1 (1b9), *ajunnı* (MM 23b7), *künñi* (KT 200b6), *kümüñni* (HŞ 4070)
2. +dın ayrılma hali eki: *süñükñdin* (KE 7v10), *kökñdin* (NF 7-6), *ögürñdin* (KT 198b8), *orundın* (MM 6b9), *ayağñdin* (HŞ 1622)
3. +sI (ünlü ile sonlanan kelimelerden sonra) 3. tekil şahıs iyelik eki: *ağusını* (KE 37v7), *atası* (MM 15a6), *ölügñesi* (NF 389-11), *süñüsü* (HŞ 708)
4. -DIAr belirli geçmiş zaman 3. tekil şahıs eki: *boldı* (KT 198a4, MN 90), *kördi* (NF 8-15), *mündi* (KE 65r11), *öldi* (MM 17a8), *tüşti* (HŞ 2823), *kuçtı* (NF 166-15)
5. -DIIAr belirli geçmiş zaman 3. çoğul şahıs eki: *körüñstiler* (KE 226v14), *köydürdiler* (NF 329-10), *ögdiler* (MM 1a8), *tüşürttiler* (HŞ 1438), *küfr ketürdiler* (KT 101b2)
7. -mış belirsiz geçmiş zaman eki: *öltürmiş sen* (KE 142v15), *tüketmiş* (MM 13b2), *köçmişler* (NF 414-13), *yitürmiş* (HŞ 1425).

V.2.2. Ünsüzler

V.2.2.1. /b/ Ünsüzü

1. Kelime Başında

a) *bar*, *bar-*, *bol-*, *bér-* gibi kelimelerde kelime başı /b/ ünsüzü bu dönem metinlerinde korunmuştur.

b) *b* > *m* : /b/ ile başlayan kelimelerde kelime kökünde veya ulanan eklerde /n/ ve /ŋ/ geniz ünsüzlerinin bulunması durumunda bu ses /m/’ye gelişmiştir. *Dīvānū Luġātī’t-Türk*’te bu ses gelişmesiyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Kelimenin başında bulunan *م* harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar *ب*’ye çevirirler. Türkler *men bardum*, Suvarlarla Kıpçaklar, Oğuzlar *ben bardum* derler. Türkler “çorba”ya *mün*, bunlar *bün* derler.”¹²⁸

Harezm ve Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserleri bu bakımdan Karahanlı Türkçesi özelliği taşımaktadırlar: *ben* > *men* (KE 3v8, HŞ 94, MM 4a7, NF 6-5, ME 24-6), *biñ* > *miñ* (HŞ 152, NF 37-3, MM 3a9, ME 50-3; *miñ eki yüz* KE 24r13), *bin-* > *min-* (KE 158r4, NF 374-2, MR 4-10¹²⁹; krş. *mün-* HŞ 4411, KE 78v13, NF 415-4, MM 16a2, ME 150-8), *buñ* > *muñ* (HŞ 2579, KE 131v21, MM 20b13; *muñluğ* NF 286-6; *muñlan-* ME 35-6), *bu* > *muña* (MM 11a19; krş. *muñar* KE 6r11, *munda* NF 15-9), *bañ* > *mañ* (MM 21b11; krş. *mañla-* KE 19v21, HŞ 3790), *beñiz* > *meñiz* (KE 221v21; krş.

¹²⁸ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, TDK, Ankara 1939, s. 31.

¹²⁹ MR için örnekler, P. de Courteille’nin (Paris 1882) çalışmasındaki tıpkıbasımın sayfa ve satır numaraları ile verilmiştir.

menizlig NF 13-12), *benze-* > *menze-* (KE 55r21, NF 53-3, ME 34-7, MM 21a14), *bengü* > *mengü* (KE 134v13, HŞ 816, ME 70-6; krş. *mengü* NF 177-7, *mengi* MM 21b10), *ban-* > *man-* (NF 301-4, ME 141-4).

Fakat ME'de şu birkaç örnekte /b/'li şekilleri bulmak mümkün olabilmektedir: *ban-* 166-1 ve 136-6, *bangü* 'lokma' 136-6 (krş. *mangu* 141-1), *banla-* 89-5, *biniş-* 117-8 (krş. *mün-* 150-8, *müneş-* 194-7).

b > *m* gelişmesine yukarıdaki örneklerdeki gibi bir sebep olmadan KE'da *mıyık* 'bıyık' şeklinin geçmesi bu konuda dikkat çekicidir. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde *bıdık*¹³⁰ olarak geçen bu kelime dönemin eseri olan ME ve NF'de *bıyık* şeklinde yer almaktadır. Clauson, bu kelimenin, Kuzey-doğu ve Kuzey-batı Türkçelerinde (Kavānīnū'l-Küllīyye) *mıyık* olarak geçtiğini bildirmektedir.¹³¹

II. Kelime Ortasında

a) -b- > -w- ~ -v-: Kelime içinde ve iki ünlü arasında bulunan /b/ sesi /w/ ve /v/'ye gelişmiştir. Kaşgarlı Mahmud w > v için şunları söylemektedir: "Türklerce (yani Karahanlı Türkleri) ف ile ب arasında söylenen ف "w" harfi Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından و ye çevrilir. Türklerin ف "ew" dediğine Oğuzlar و "ev" derler".¹³² Harezmi Türkçesi eserleri bu ses hadisesi bakımından hem Karahanlı Türkçesi hem de Oğuz Türkçesi özelliğini taşımaktadır: *abın-* > *avun-* (KE 142v14, ME 171-7; krş. *awunça* KE 58r10, HŞ 387), *ebir-* > *ewür-* (KE 38v16, MM 9b13, ME 4-6, NF 13-16, KT 482a1) > *evür-* (KE 210r10), *qabış-* > *qawuş-* (KE 58v18, NF 34-17) > *qavuş-* (KE 129v6; krş. *qavşun-* ME 160-8), *tabar* > *tawar* (KE 73r11, MM 12b9, NF 64-4, KT 303b5; krş. *tiwar* ME 5-8) > *tavar* (KE 81r20; krş. *towar* KE 124v7), *tebe* > *tewe* (KE 35r3, NF 20-6; krş. *têwe* ME 8-2, MM 13a17, KT 323a3) > *teve* (KE 192r20), *yalabaç* > *yalawaç* (KE 53r20, ME 8-6, NF 230-6, KT 193b5) > *yalavaç* (KE 93v16, KT 106b9), *yabuz* > *yawuz* (KE 18r13, ME 44-7, NF 60-2, KT 243a9; krş. *yawuzluk* MM 7a6) > *yavuz* (HŞ 4697), *yablaq* > *yawlaq* (KE 81v15, NF 106-13), *yuban-* > *yuvan-* 'çekinmek' (HŞ 2251).

b) -b- ~ -w-: İki ünlü arasında bulunmasına rağmen /b/ sesinin korunduğu örnek de vardır: *karabaş* (KE 105r15, NF 262-1, ME 64-8, MM 5a18) > *karavaş* (NF 151-17, HŞ 1999).

¹³⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk* IV. Endeks, TDK, Ankara 1943, s. 89.

¹³¹ Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 301b.

¹³² *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, , Ankara 1939, s. 31-32.

Bir kelimede iki ünlü arasında bulunmayan /b/ sesinin korunduğunu ve /w/'ye geliştiğini görmekteyiz: *yalbar-* (KE 110r6, NF 355-4, ME 139-5, KT 332a2, HŞ 1571) > *yalwar-* (KE 102r1, KT 332a1, MM 4a16).

III. Kelime Sonunda

-b > -w > -v > Ø : *ab* > *aw* (KE 49r11, ME 5-5, NF 155-16, KT 119a8) > *av* (KE 116r18), *eb* > *ew* (KE 30v17, NF 18-16, KT 279b2, *ew* ME 42-1, KT 53b8; krş. *öw* KE 164r9, *öy* KE 218v21) > *év* (KE 149r21), *seb-* > *sew-* (KE 69r11, ME 35-1, NF 169-8, KT 23b6; krş. *söw-* KE 80r5, NF 229-1, KT 434b5) > *sév-* (KE 106v13, NF 8-11; krş. *sivün-* MN 10), *sub* > *suw* (KE 12r19, ME 48-4, NF 3-10, KT 217b2) > *suv* (NF 116-7, KT 183b1, MR 3-17) > *su* (KE 207r10).

V.2.2.2. /ç/ Ünsüzü

-ç > -ş : Kuzey-batı Kıpçak Türkçesinde örneklerine rastlanılan bu ses gelişmesi¹³³ dönem eserlerinden sadece NF ve HŞ'de tespit edilmiştir: *iç-* (NF 369-10) ~ *iş-* (NF 367-1), *kaç-* (NF 361-1) ~ *kaş-* (NF 75-4, HŞ 2959).

V.2.2.3. /d/ Ünsüzü

Eski Türkçe /d/ sesi için Kaşgarlı Mahmud şu açıklamayı yapmaktadır: “Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar birbirine uygun olarak (ı dh) harfini her zaman (ı y)’ye çevirirler ve hiçbir zaman (ı)’li söyleyemezler... Bunun gibi Çigiller ve başka Türklerce ı olarak söylenen bu harfi “Rus” ve “Rum” ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden (ı z) olarak söylerler.”¹³⁴

Kaşgarlı Mahmud’un bu açıklaması kendi döneminde canlı bir halde olan /d/ sesinin gelişimini vermesi bakımından dikkat çekicidir. Orta Türkçe döneminin diğer bir devresini oluşturan Harezmi Türkçesinde /d/ ve /y/’li örnekleri bir arada görmek mümkündür. Bu özellik de yukarıda adı geçen boyların lehçe ve şivelerinin birbiriyle karışık olarak konuşulduğu bir *d ~ y* dönemini vermesi bakımından önemlidir.

* Aşağıda Harezmi dönemi eserlerinde /d/ > /y/’ye tanık olan örneklerin geçiş sıklıkları verilmiştir: *adağ* (KE 134, ME 3, HŞ 77, MM 8, NF 72) > *ayağ* (KE 31, ME 2, HŞ 20, MM 3, NF Ø.), *adıl-* (KE 15, NF 9, ME 1, HŞ 9) > *ayıl-* (KE 25, NF Ø, ME 6, HŞ 1), *edgü* (KE 51, NF 56, ME 10, HŞ 80) > *eygü* (KE Ø, NF Ø, ME Ø, HŞ Ø; krş. *eygülik* ME 1), *kağgu* (KE 28, NF 38, ME 24, MM 2, HŞ 165) > *kaygu* (KE 3, ME 6, MM Ø, HŞ 6) ~

¹³³ Bkz. *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, (Çeviren: B. Atalay), TDK C.II.21, İstanbul 1945, s. 179-187.

¹³⁴ *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I, TDK, Ankara 1939, s. 32.

kağıt (NF 1), *keç-* (KE 22, NF 29, ME 2, MM 4, HŞ 12) > *key-* (KE 31, NF 16, ME 23, HŞ 12; krş. *keydür-* MM 1), *kuğuğ* (KE 55, NF 41, ME 3, MM 1, HŞ 9) ~ *kuğu* (NF 1) ~ *kuğuğ* (NF 1) > *kuyug* (KE 22, NF 2, ME 4, MM Ø, HŞ 1).

V.2.2.4. /G/ Ünsüzü

I. Tek heceli kelimelerin sonunda bu ses sabittir.

II. Birden fazla heceli kelimelerin içinde (hece başında):

a) -G- sesi korunmuştur: *edgü* (KE 14v10, NF 2-15, ME 8-2, HŞ 2519; krş. *eygülik* ME 151-6), *emgek* (KE 22v10, NF 49-17, KE 80a9, ME 68-6, MR 5-12), *kazgan-* (KE 125v12, NF 234-10, ME 23-8, KT 130b6), *yalğan* (KE 69v10, NF 16-1, ME 71-4, KT 480b1; krş. *yalğan* KT 350b5), *yörge-* (KE 19r7; krş. *yörge-* ME 140-2, *yörgeş-* KT 557a9).

b) -G- ~ -G- > Ø: *bulğa-* (KE 111r19, ME 65-4; krş. *bulğaş-* NF 179-14) > *bula-* (ME 62-8; krş. *bulaş-* NF 331-13), *kulğak* > *kulağ* (KE 203v14, ME 58-5, NF 60-10, MM 2b6, KT 189b4), *karıncğa* (KE 30r19) > *karınça* (KE 10r17, NF 229-13, KT 362a1; krş. *karıncğa* KE 138v20), *kazgan* (NF 125-9, KE 148r18) > *kazan* (KE 95r1, NF 107-4), *kergek* > *kerek* (KE 8v21, NF 4-6, ME 76-7, MM 1a6; krş. *kerek-* KT 300a2), *kirtgün-* (KE 121v16) > *kirtün-* (KE 54v21, NF 95-16), *kurtğar-* (KE 52r4, NF 217-12; krş. *kurtğar-* KE 118r17) ~ *kutğar-* (KE 100v7, NF 73-12, ME 6-4, HŞ 3164; krş. *kutğar-* KE 89r3, NF 165-13) > *kurtar-* (KE 239r18, NF 223-16) ~ *kutar-* (KE 237r19, ME 8-5, MM 14a12, HŞ 470), *sarğar-* (KE 16r16, NF 243-8, KT 440a7, ME 162-7, HŞ 976) > *sarar-* (HŞ 3391), *targak* (KE 18v11, NF 11-7; krş. *targā-* HŞ 3185) > *tarak* (KE 161v19; krş. *tara-* ME 69-2, NF 334-2, HŞ 876), *tolğa-* (KT 438a7; krş. *tolğan-* KE 237r15, *tolğaş-* MM 8a13, *tolğag* NF 287-2) > *tola-* (ME 225-8), *yapurgak* (KE 12r13, NF 57-3, KT 148a4, HŞ 3591; krş. *yawurgak* KE 174r5, *yafraq* KE 97r14) > *yapraq* (NF 43-14, KT 301b8, HŞ 4264; krş. *yapraqkan-* ME 43-3)

c) -G- ~ -K-: *karıncğa* (KE 30r19) ~ *karıncğa* (KE 138v20), *karıngu* (KE 67r9, NF 402-12, KT 422b1; krş. *karıngu* ME 17-5) ~ *karıngu* (KE 38v11, NF 229-13, KT 132b7; krş. *karıngu* ME 228-6), *kısğa* (KE 216v13, ME 41-7) ~ *kıska* (KE 65v20, NF 118-9, ME 133-4, KT 92a7, MM 12a15), *kumursğa* (KE 92v11) ~ *kumurska* (KE 146v13), *kurtğa* (KE 28r16, KT 358a8) ~ *kurtka* (KE 80v7), *kurtğar-* (KE 52r4, NF 217-12) ~ *kurtğar-* (KE 118r17; krş. *kutğar-* KE 100v7, NF 73-12, ME 6-4 ~ krş. *kutğar-* KE 89r3, NF 165-13)

d) -G- > -w-, -v-: *koğ-* > *kow-* (KE 249v6; krş. *kowul-* KT 109b6) > *kaw-*

(NF 379-11) > *kov-* (ME 19-8) > *kav-* (KE 69r4, NF 334-11, HŞ 1614), *soğuk* > *sowuk* (KT 512a5) > *sawuk* (KE 57r9, ME 237-6, NF 30-16) > *sovuk* (HŞ 4231) > *savuk* (KE 198v18), *yağuk* > *yawuk* (KE 61r5, NF 20-14, KT 558b5, ME 106-4) > *yavuk* (KE 164v21, HŞ 521).

biregü, *kigür-* ve *küdegü* örneklerinde ise hem /g/'nin korunduğuna hem de /v/'ye geliştiğine tanık olmaktayız: *biregü* (KT 546b1, KE 18r9) > *birev* (KE 173v12), *kigür-* (KE 215r19, ME 88-5, NF 350-3; krş. *kivgür-* KE 5v6; *kirgür-* NF 280-11) > *kiwür-* (KE 40r14, KT 359b1) > *kivür-* (KE 91r1, ME 20-6, KT 50b4, HŞ 3773), *küdegü* (KE 27v16, NF 125-6) > *küyegü* (KE 238v1) > *küyev* (KE 143v17).

III. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda:

a) Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bu ses büyük çoğunlukla korunmuştur. Bunun dışında aşağıda geçiş sıklıklarıyla verilen şu gelişmelere rastlamaktayız:

b) -G ~ -G > Ø: *açığ* (KE 27, NF 3, MM 1, KT¹³⁵ 3, ME 6, HŞ 25) > *açı* (ME 1, HŞ 1), *arığ* (KE 88, NF 33, KT 20, MM 16, ME 19, HŞ 10) > *arı* (MM 5, HŞ 1), *isig* (KE 2, ME 4, NF 8, KT 5, HŞ 13; krş. *ısığ*, *issig*) > *issü* (ME 3) > *isi* (HŞ 1), *kamuğ* (KE “diğer hepsi”, ME 2, MM 32, NF 18, KT 8) > *kamu* (KE 1), *katığ* (KE “her yerde”, NF 98, ME 25, MM 5, KT “her yerde”) > *kattu* (ME 3) > *katı* (NF 1), *kırağ* (KE 28; krş. *kırak*, *kıran*, *kırığ*) > *kıra* (KE 1), *korğuğ* (KE 1, ME 8, NF 19, KT 4) > *korğu* (KE 1), *köprüğ* (KE 2, NF 2, HŞ 1) > *köprü* (HŞ 1), *kuğuğ* (KE 55, NF 41, KT 2, MM 1, HŞ 8; krş. *kuçuk*, *kuyuğ*) > *kuğu* (NF 1, HŞ 1), *kuruğ* (KE 29, NF 6, MM 4, HŞ 14, ME 1, KT 5) > *kuru* (HŞ 4), *sarığ* (KE 16, NF 9, ME 3) > *saru* (MM 2), *sasığ* (KE 6, NF 5) > *sası* (NF 1), *tirig* (KE “her yerde”, NF 14, KT 4, MM 5, ME 3, HŞ 32) > *tiri* (HŞ 3), *toluğ* (KE 12, KT 4, NF 13, MM 2, HŞ 12) > *tolu* (KT 1, ME 1, MM 1, HŞ 1), *uluğ* (KE “her yerde”, ME 11, NF “her yerde”, MM 4, KT “her yerde”, HŞ 9; krş. *ulığ*, *uluk*) > *ulu* (ME 1, HŞ 1).

Güney-batı Oğuz Türkçesinin özelliği olan çok heceli kelimelerin sonunda /G/ sesinin düşmesi, yukarıda görüleceği üzere nadiren de olsa dönemin bütün eserleri için söz konusudur. İsimden sıfat yapma ekinde de +*IIG* / +*IUG* > +*II* / +*IU* gelişmesi vardır. Ancak HŞ’de ileri derecede olan bu özellik, diğer eserlerde az sayıdaki örnekte bulunmaktadır. Bu konuda

¹³⁵ KT için verilen değer gerçek değeri yansıtmayacaktır. Çünkü yararlanılan kaynak tam dizin değildir. Bu nedenle sadece kelimenin geçip geçmediği şeklinde değerlendirilmelidir.

Hacıeminoğlu şu açıklamayı yapmıştır: “İsimden isim yapan -lîğ, -lîg ekinin sonundaki -ğ ve -g sesleri metindeki örneklerden dörtte birinde düşmüştür. Bu örnekler metnin tamamı göz önüne alınırsa umumî bir düşme temayülünün başladığını haber verecek niteliktedir.”¹³⁶ Bu bakımdan HŞ diğer eserlerden ayrılmaktadır diyebiliriz.

KE: *sözli* 195r2, *yürekli* 61v11, *könüllü* 195r2, *şafalı* 68v8.

NF: *körkli* 189-8, *nikâhli* 209-16, *türlü* 194-13.

ME: *bahtlı* 9-7, *korluğu* 92-4, *oğlanlı* 28-8.

KT: *körklürek* 440b2, *örtüglü* 138b5.

MN: *közlüler* 75, *dudaklı* 75, *sözlüler* 75.

HŞ: *atlı* 3811, *atağı* 997, *bağı* 4141, *dağı* 3992, *körkli* 2566 ~ *körkli* 4093, *köynükli* 3802, *kuvvetli* 49, *sözli* 2712, *tatlı* 388, *tilli* 2712, *tünli* 4321, *türlü* 2347, *yarağı* 4191, *yazuklı* 4603, *yüklü* 2827...

c) -G ~ -K: *ağrığ* (KE 52r19, NF 167r2, KT 28b7) ~ *ağrık* (KE 121v7), *ısığ* (KE 69v8, KT 417a7; krş. *ıssığ* KE 155r15) ~ *ısıık* (KE 216v19), *tariğ* (KE 92v10, NF 362-17) ~ *tarık* (KE 216v4), *uluğ* (KE 153r21, NF 8-14, KT 289b5, MM 11a2, ME 27-7) ~ *uluk* (KE 68r12), *yarağ* (KE 57r17, NF 7-17, MM 25b17, ME 76-7, KT 151a4) ~ *yaraık* (KE 123v9), *yarlığ* (KE 4r18, NF 40-13) ~ *yarlık* (KE 20v19), *yoruğ* (KE 88v17) ~ *yoruk* (KE 88v14, NF 318-12).

Çağatay Türkçesinde rastlanılan /ğ/ ~ /k/ karışıklığı Harezmi Türkçesi için de söz konusudur. Ancak kelime içinde /ğ/ ~ /k/ dönemin birden fazla eserinde yer aldığı halde kelime sonundaki bu değişme -NF'teki tek örnek dışında- sadece KE'da bulunmaktadır. Bu nedenle KE, söz konusu dönemin diğer eserlerinden Çağatay Türkçesine yaklaşan bu özelliği ile ayrılmaktadır.

Kelime sonundaki ğ ~ k hadisesini KE'da ve HŞ'de +IIG / +IUG isimden sıfat yapma ekinde de görebilmekteyiz:

KE: *aşığlık* 125r13 ~ *asığlık* 147r3, *başlığ* 181r7 ~ *başlık* 195r20, *kapuğluğ* 28r2 ~ *kapuğluk* 44r2, *muñluğ* 61v11 ~ *muñluk* 237r16, *uyatlığ* 119v21 ~ *uyatlık* 25v15. Bu durum bir örnekte NF'te de vardır: *ağuluğ* 33-16 ~ *ağuluk* 350-14.

HŞ: *bağlık* 3182, *kılıklik* 3550, *azıglik* 4136.

d) -G ~ -ğ: *kırağ* (KE 74v6) ~ *kırağ* (NF 62-5, ME 175-7), *tirig* (KE 16v9) ~ *tiriğ* (KE 8r12).

¹³⁶ M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 26.

IV. Ek başında

Dönem eserlerinde ek başı /G/ çoğunlukla korunmuş, bazı istisnalarda ise -Oğuz Türkçesinde olduğu gibi- ek başı /G/ sesi düşmüştür.

a) +GA > +A yönelme hali eki: KE: *bize* 129r10, *ële* 158r16, (*seniñ*) *ferciñe* 19r5, (*seniñ*) *ferişteleriñe* 121v8, (*seniñ* *kutluğ*) *cānuña* 238r2, *qoldaşına* 135v1, *qonçına* 222r3, *köñline* 224r7, *aţına* 231r1, (*tegme*) *birine* 115v16, *özlerine* 107v21, *petesine* 53r11.

NF: *ehlime* 95-4, *egnime* 287-5, [*seniñ*] *Rabbuña* 9-15, *nefsüñe* 9-16, *hakkıñı* 10-5, *ümmetiñe* 10-10, *peygamberliküña* 35-11, *haremiñe* 42-13, *ümmetleriñe* 59-17, *kısmetiñe* 77-1, *hazretiñe* 83-16, *beliñe* 325-12, *köñlüñe* 325-13.

ME: *boya yet-* 26-6, *borça satığ* 124-5, *bir yana tur-* 65-5, *soñına* 73-1, *tüpüne* 58-7, *uçına* 218-4.

MM: *ete* 11a16, *köze* 12b16.

HŞ: *cāna* 2084, *emire* 4407, *işe* 4226, *gümāna* 724, *nişāna* 1594, *uğana* 3397, *uykuya* 1702, *boynuma* 1738, *irnime* 3488, *dervişlerine* 2914, *ilgine* 2837, *özine* 3722, *sözine* 4722, *uçmağına* 4626.

1. ve 2. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra gelen yönelme hali ekinin -A şeklinde ulandığına dair tanıklar Eski Türkçe dönemi metinleri için de söz konusudur. KE'daki birkaç örnek dışında ME, MM ve HŞ'deki örneklerde ekin baştaki ünsüz yitimi ile gelmesi Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtmaması bakımından önemlidir.

b) -GAn > -An sıfat-fiil eki: KE: *ağırlayanda* 127r14.

c) -ginçe > -inçe zarf fiil eki: KE: *kelinçe* 16r18.

V.2.2.5. /k/ Ünsüzü

Kelime başında /K/ korunmuştur. Ancak birkaç örnekte k- ~ ħ- değişimi vardır: *katır* (KE 43r2, MR 3-5) ~ *haçır* (KE 208r8) ~ *hatır* (KE 230r17) ~ *hatır* (KT 258a1), *ħarpuz* 'karpuz' (KE 12v18).

Kelime içinde bu sesin -k- ~ -ħ- değişimi şu örneklerde görülmektedir: *akıt-* (KE 68r14) ~ *aħıt-* (KE 248v1), *aķsaķ* (KE 111r16) ~ *aħsaķ* (KE 10v3, MM 12b14, KT 343b3), *aħşam* (KE 36v21, NF 25-16, MM 8b11, ME 105-3), *aħtar-* (KE 97v2, NF 191-16; krş. *aħtarıř-* ME 201-3, *aħtarıl-* KT 566b5), *kıřħa* (HŞ 3944), *oħřa-* (KE 153v3, NF 303-12, ME 34-7, KT 440b2, HŞ 3603), *saķsıķ* (NF 331-1) ~ *saħsıķ* (KT 508b5), *toħřun* (HŞ 1801), *tutħavul* (HŞ 4298), *yaħıy* (KE 2r21, NF 22-2, ME 33-6, KT 75a5, HŞ 358), *yak-* (ME 7-6, KE 109r11) ~ *yaħun-* (ME 152-5).

Çağatay Türkçesinde olduğu gibi kelime sonu /k/ sesinin /ğ/'li geçtiği

örneklerle KE, HŞ ve MN'de tanık olmaktadır:

KE: *kılık* 65v10 ~ *kılığ* 2v3, *tayağ* 18r11 ~ *tayağ* 119v4, *ayağ* 'kadeh' 8v18 ~ *ayağ* 148r18, *azuk* 118r7 ~ *azuğ*(luğ) 2r18.

HŞ: *kuçuk* 2636.

MN: *kamuk* 72. (Eserde bu kelime her yerde *kamuk* şeklinde geçmektedir.)

Bu ses olayı ile ilgili olarak yine KE'da iki ünlü arasındaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleştiğini gösteren örnekler de vardır: *aymağ*(<ğ)ınğa 208r10, *sakin*- 67r18 ~ *sağın*- 215v8, *sıka*- 70v12 ~ *sığa*- 25v4. Buna karşılık yine aynı eserde şu örnekler de bu konudaki tutarsızlığı göstermesi bakımından önemlidir: *başka* 122v13 ~ *başğa* 73v123, *abuşka* 11v12 ~ *abuşğa* 69v20.

/k/ ~ /ğ/ karışıklığını vermesi bakımından +k ~ +ğ aidiyet ekinin seyri de önemlidir. Aşağıdaki örneklerden bazıları ötümlüleşmeye örnek teşkil etse de ötümlüleşmeyi gerektirmeyen durumlarda da aynı karışıklık devam ettiği için bu ses hadisesinde değerlendirilmemiştir: *astıngı* (NF 106-4), *bıldurkı* (NF 309-16) ~ *bıldurğı* (NF 46-17), *burunkı* (KE 90r4, NF 30-8, MM 9b17) ~ *burunğı* (KE 87r11), *hazînemdağı* (KE 80r21), *kuçduğdağı* (KE 70v5), *ozakı* (KE 15r5, NF 11-6), *soñkıda* (KE 241v12) ~ *soñğı* (KE 179r14) *uçmağdağı* (KE 33r13), *yanındağı* (KE 75v21).

Kelime sonu -k ~ -ğ için ise şu örnek gösterilebilir: *tansuk* (KE 68v2) ~ *tansuğ* (KE 149r18).

V.2.2.6. /t/ Ünsüzü

Kelime başında /t/ ünsüzü genelde korunmakla birlikte sayılı kelimenin bazı örneklerinde Oğuz grubu Türkçelerinde takip ettiğimiz *t* > *d*-'ye rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud daha XI. yy'da bu özelliğin Oğuzlara mahsus olduğunu belirtmiştir¹³⁷: "Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler deveye تَفَى "tewey", bunlar دَوَى "devey" derler."

Aşağıda dönem eserlerinde yer alan bu gelişmenin sıklıkları verilmektedir:

KE: *tağı* (diğer hepsi) > *dağı* (1), *te-* (diğer hepsi) > *de-* (21), *teg* (198) > *deg* (17), *ter* (13) > *der* (2), *tög-* (2) > *dög-* (1), *dudağ* (1), *duman* (1), *tur-* (diğer hepsi) > *dur-* (16).

NF: *delü* (1), *delilük* (1).

ME: Eserdeki bu ses gelişmesi konusunda N. Yüce'nin açıklaması

¹³⁷ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, TDK, Ankara 1939, s. 32.

şöyledir¹³⁸: “Kelime başında *t- ~ d-* değişikliği *Mukaddimetü'l-Edeb*'de oldukça çok görülen ses hadiselerindendir. Metinde *t-* ile yazılan kelimeler, sayıca daha fazladır. Fakat, bunların aynı zamanda *d-*'li şekillerinin de yaygın bir halde kullanılmış olması, Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi (DLT I 31), *t-*'yi *d-*'ye çeviren Oğuz Türkçesinin Harezmi Türkçesinde ne derece ağırlık kazandığını göstermesi bakımından önemlidir.” (Birkaç örnek:) *tağ* (2) > *dağ* (1), *tağıl* (7) > *dağıl* (1), *tañ* (6) > *dañ* (2), *tañırka-* (1) > *dañırka-* (1), *tañsuk* (1) > *dañsuk* (3), *tap* (5) > *dap* (1) ...

KT: *tağuk* (3) ~ *dağuk* (2), *tam* (3) ~ *dam* (1), *tar* (8) ~ *dar* (2), *tarlık* (6) ~ *darlık* (3), *dolı* (1)

HŞ: *tağı* (38) > *dağı* (1), *te-* (370) > *de-* (3), *teli* (2) > *deli* (4), *degül* (1).

MN: *dik*, *dağı*, *degül*, *dige*, *di-*. (Eserde verilen bu örnekler her yerde /d/'lidir.)

Kelime içinde iki ünlü arasındaki ötümsüz /t/ ünsüzünün ünlü niceliğine bağlı olarak ötümlüleşmesiyle ortaya çıkan *-t- ~ -d-*'yi bulunduran kelimeleri dönem eserlerinde şu örneklerde görebilmekteyiz: *ata-* (ME 25-3, KT 327b3) ~ *ada-* (ME 106-6, KT 281a7), *atağ* 'ada' (KE 140r11) ~ *adağ* (KE 139v10), *butağ* (KE 11v4, NF 255-1, ME 193-2) ~ *budağ* (KE 78r9, NF 56-17, ME 169-3), *ğuduz* (HŞ 4636), *öte-* (KE 181v15, NF 209-9) ~ *öde-* (KE 140v16), *etük* (KE 223r3; krş. *ötük* KE 150r18) ~ *edük* (KE 118v16, MM 12a7).

Bir yarı ünlü ile ünlü arasındaki *-t- > -d-*'yi gösteren örnekler de vardır: *kintik* > *kindik* (KE 68r20, NF 104-12), *orta* (KE 304a1) ~ *orda* (HŞ 4543).

Bu konuda KE'daki *at* 'ad' (96r2) ~ *ad* (166v16), *atlığ* (19v16) 'adlı, namılı' ~ *adlığ* (191v9) ikili şekilleri kelimedeki ünlü niceliğini vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yine aynı eserde *ant*, *art*, *yanut*, *ayt*-kelimelerine ünlü ile başlayan ek ulandığında kelime sonundaki ünsüzün ötümlüleştiğini gösteren birkaç örnek vardır: *andım* (49r12; krş. *and iç-* 24r17 ~ *anğ iç-* 105v17), *ardı* (84r18; krş. *artın* 57v10), *aytuğ* (64r17) ~ *aydıñ* (99r1), *yanutın* (51v21) ~ *yanudın* (51v21).

V.3. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ (MORFOLOJİ)

V.3.1. İsim

V.3.1.1. İsimlerde çokluk

İsimlerde çokluk bütün kelimelerde -lar ile yapılmıştır.

¹³⁸ N. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yayınları: 535, Ankara 1988, s. 20.

V.3.1.2. İsim çekim ekleri

İlgi hali eki (Genetivus): +nİŋ / +nUŋ / +Im

Harezmi dönemi eserlerinde ilgi hali eki, yuvarlak ünlüden ve dudak üstüzünden sonra yuvarlak ünlülü şekli ile kelimeye ulanabilmektedir. Fakat bu kurallı değildir, ikili şekiller ağırlıktadır: *ağunun* NF 34-13, *açının* KE 140v6, *fîlimnün* HŞ 108, *kızların* HŞ 644, *kapuğun* NF 104-10, *köknün* HŞ 1487, *közün* KE 95r17, *kulnün* KE 22r4 ~ *kulnün* KE 83r3, *kuşnün* NF 43-1 ~ *kuşnün* KE 177r9, *künnün* KE 14r3 ~ *künnün* KE 44v5, *mülknün* NF 50-3 ~ *mülknün* KE 139r19, *nefsnün* MM 4b9.

Birinci tekil şahıs zamirinin ilgi hali iki ayrı şekilde görülmektedir. İlki Eski Türkçedeki *menin*, diğeri ise *menim*'dir. KE'da *menin* şekli yaygın olarak kullanılmakta olup, *menim* 43 yerde geçmektedir. NF'te ise *menin* şekli sadece 6 yerde geçmekte diğerlerinde ise *menim* kullanılmaktadır. Yine HŞ'de de *menim* asıl şekil olmakla birlikte *menin*'e ait sadece 3 örnek bulunmaktadır. MM'de *menin* şekli tek yerde geçmektedir. KE, Eski Türkçedeki bu özelliği yansıması bakımından dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

Yine birinci çoğul şahıs ilgi hali eki +İŋ / +nİŋ ve +Im olarak geçmektedir. *bizim* şekli NF'te 41 yerde geçerken *bizin* 11 yerde bulunmaktadır. HŞ'de sadece 1 yerde *bizim* (2325), geri kalan yerlerde ise *bizin* ve *biznin* şeklindedir. KE'da ise *bizim* şekli yer almamaktadır. NF'te *menim*'e paralel olarak *bizim* şeklinin bulunması Oğuz Türkçesi özelliğini yansıması bakımından önemlidir.

Yükleme hali eki (Accusativus): +nİ / +n

Yükleme hali eki Türkçe ve yabancı kelimelerde +nİ'dir. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra ek +n olarak gelebilmektedir. Fakat bu da kurallı değildir, ikili şekillere rastlamak mümkündür: *boynun* (KE 50v9) ~ *boynunu* (KE 62r9, HŞ 1798), *elgin* (KE 12v2) ~ *elgini* (KE 14r14, HŞ 920), *feriştelerin* (KE 11r5) ~ *feriştelerini* (KE 3v5), *kılıcın* (HŞ 295), *köñlekin* (KE 79v7) ~ *köñlekini* (KE 70v7), *kulnı* (KE 208v4, NF 3-4) ~ *kulın* (KE 66v20).

HŞ'de ise diğer eserlerden farklı olarak 10 yerde yükleme hali eki +t / +i kullanılmıştır.¹³⁹

Örneklerine sadece tarihî Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde¹⁴⁰ rastladığımız

¹³⁹ M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e, s. 52.

¹⁴⁰ *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*, (Çeviren: B. Atalay), TDK C.II.21, İstanbul 1945, s. 222.

3. tekil şahıs zamirinin yükleme hali çekimini KE'da bir yerde *onu* 109r19 şeklinde bir örnekte görmekteyiz.

Yönelme hali eki (Dativus): +KA / +GA / +A

Bu ekin kelimeye ulanışında kelime sonu ünsüzüne bağlı olarak ek başı ünsüzü ötümsüz ünsüzle gelebildiği gibi ikili durumlara da çok sık rastlanmaktadır: *anamka* (KE 235r1) ~ *anamğa* (KE 51v3), *atka* (HŞ 1801) ~ *atğa* (KE 118r1), *atınka* (NF 279-4), *ayğa* (KE 86r6) ~ *ayka* (HŞ 2530), *babamka* (NF 357-8), *bağçağa* (NF 311-5), *butka* (KE 231v13) ~ *butğa* (HŞ 61, KE 16v21), *hatunka* (NF 151-13) ~ *hatunğa* (NF 48-8), *kapuğka* (NF 85-2, KE 215v1) ~ *kapuğğa* (KE 83v4), *tayakğa* (KE 151r16), *toprakka* (HŞ 934, KE 237r19) ~ *toprakğa* (KE 39r2).

Eski Türkçede olduğu gibi 3. tekil ve çoğul şahıs iyelik eki ile ondan sonra gelen yönelme durumu eki arasında bulunan zamir n'si ek başı /g/ sesi ile birleşerek (n+g>) /ŋ/ sesini oluşturmaktadır. Ancak bu ekler arasında zamir n'sinin kullanılması da düzenli olmadığından dönem metinlerinde birden farklı şekiller ortaya çıkmaktadır: *anasıña* (KE 38r13) ~ *anasınğa* (KE 128v13, NF 170-9) ~ *anasığa* (KE 53r16) ~ *anasıka* (KE 238r8) ~ *anasıke* (KE 38v19), *koynıña* (HŞ 3782), *kullarınğa* (HŞ 858), *oğlıka* (NF 153-5) ~ *oğlığa* (NF 339-9) ~ *oğlinğa* (NF 14-14) ~ *oğlıña* (NF 221-4), *ornıña* (KE 64v15, NF 93-10) ~ *ornınğa* (KE 17v19) ~ *ornığa* (KE 86v21), *yanınka* (MR 7-7) ~ *yanıkğa* (MR 7-8).

KE'da tek yerde 3. tekil şahıs zamirinin yönelme hali almış şekli *oña* (174r11) olarak tespit edilmiştir. Bu da yine Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde karşılaştığımız bir yapıdır.

Ek başı ünsüzü /G/'nin düşerek +A şeklinde ulandığı örnekler de vardır. (bkz. /G/ Ünsüzü)

ol ve *bu* işaret zamirlerinin yönelme halinin tespit edilen ikinci şekli *añar* ve *muñar*'dır. Bu yapı, yön gösterme eki görevinde de kullanılmıştır. (Bunun için bkz. Yön gösterme hali eki.)

añar (KE 28r15: *añar 'āşık boldı*. ME 192-5: *tegdi añar*. MM 2b14: *añar menzegeñ yok kamuğdın arıg*. NF 43-4: *añar taş tegmedi*. HŞ 24: *añar hîç oğşamaz bu barça neñler*.) KE'da 1, ME'de 3, MM'de 10, NF'te 75 yerde ol zamirinin yönelme hali eki almış şekli olarak kullanılmıştır.

muñar (NF 112-16: *bu oğlan yahşı oğlan bolğay, zīnhār muñar yahşı terbiyet kılğıl*. KE 6r11: *şerī'atde muñar menizlig bir meş'ele bar*. MM 2a16: *şehādet kulavuz sa'ādet refīk / muñar islām ihsān hāqīkat nişān*. HŞ

4342: *muḡar oḡsar tedi.*) şekli örnek cümleleri verilen eserlerde sadece birer defa geçmektedir.

Bulunma - Çıkma hali eki (Locativus - Ablativus): +dA

Genelde bu ek +dA şeklindedir. Fakat ötümsüz ünsüzlerden sonra ek +tA şeklinde de gelebilmektedir. Ancak bunun örnekleri +dA ~ +tA'nın ünsüz uyumundan kaynaklandığını söyleyecek derecede tutarlı değildir. Çünkü aynı ünsüzle sonlanan kelimelerden sonra bu ek iki şekilde de ulanmaktadır. *āḡiretde* (NF 63-2) ~ *āḡirette* (NF 16-4), *keltürmişde* (KE 199v15) ~ *keltürmişte* (KE 239v17), *müñüşde* (NF 12-1) ~ *müñüşte* (NF 191-3), *Tevrütde* (KE 62r1) ~ *Tevrütte* (KE 239v3), *tüşde* (KE 82r15), *vaḡtde* (KE 21r4) ~ *vaḡtta* (NF 39-12).

Harezmi Türkçesinin temel eserleri olan KE ve NF'te ekin kullanılışı ek başı ünsüzü bakımından pek çok örnekte tutarsızlık gösterirken HŞ'de sadece 6 yerde ötümsüz ünsüzden sonra ek +tA olarak gelmiştir.¹⁴¹

Bu ekin Eski Türkçede olduğu gibi çıkma hali eki görevinde kullanılışı bazı örneklerde devam etmektedir: *feriştelerde biri* (KE 20r4), *köksünde yumrukladı* (KE 241r8), *aḡzında öper erdi* (KE 247v20), *oḡlanlarında er oḡlı* (KE 35r1), *kızlarda birin* (HŞ 632), *iḡi atında soḡ* (HŞ 783).

Çıkma hali eki (Ablativus): +dIn

Çıkma hali eki bütün kelimelerde +dın / +din'dir: *aḡlıḡdın* (NF 19-12), *atadın anadın* (MM 16b13), *atındın* (HŞ 3749) ~ *atıdın* 1100), *boḡnıdın* (KE 31v6) ~ *boḡnıdın* (KE 132r2), *oḡraḡdın* (KE 82r3), *taḡındın* (NF 38-11) ~ *taḡıdın* (NF 38-11), *neydın* (MN 7)

+dIn ayrılma hali eki Eski Türkçedeki şekli (+tIn) ile sayılı örnekte geçmektedir: *noḡūdın* (NF 43-1), *taştın* (HŞ 4283, 4552, 4558, 4589; MN 7), *topraḡtın* (MN 6).

Ek, Güney-batı Türkçesindeki şekliyle (+dAn) bu dönem eserlerinde nadiren de olsa yer almaktadır. KE'da 9 yerde üstün tenvini ile geçmektedir: *ḡaḡdan* (61v9), *ḡālden* (16r11), *közlerinden* (183r13), *tegmesden burun* (70v9), *tepesinden* (69r4), *tüşmezden aḡnu* (71r20), *yerden* (115r4), *yapurgāḡdan* (12v13), *yaratmazdan aḡnu* (21r12).

NF'de tek örnekte: *andan* (370-2), HŞ'de altı örnekte +dAn tespit edilmiştir: *andan* (1016, 1709, 1902), *cānımdan* (4693), *bulutdan* (4481), *baḡdan* (337), *yerden* (300), *közden* (913).

¹⁴¹ M. N. Hacıeminoḡlu, y.g.e., s. 56-57.

Eşitlik hali eki (Equativus): +ça

‘ādetimizçe (NF 46-3), artınça (NF 33-5), añaça rızā berdi (KE 82v11), suwça (KE 129r15), çıçala barmaqça (KE 121v1), buyurmuşça (MM 6b12), soñınça (MM 6a5), itçe (HŞ 2639), şîrînçe (HŞ 3068).

Yön gösterme hali eki (Directivus)

a) +GARU / +KARU / +KARİ: artkaru (KE 81v13, HŞ 476) ~ artğaru (KE 227r2, ME 13-4) ~ artkari (KE 177r12), içkerü (KE 11v7) ~ içkeri (KE 147v8), ilgerü (KE 58v4, HŞ 1780; krş. ME ilerü 18-8) ~ ilgeri (KE 83v5), taşkaru (KE 16v6, NF 167-11) ~ taşğaru (KE 25v10) ~ taşkari (KE 109r19), yokaru (< yok+garu) (KE 7r17, ME 10-3) ~ yokari (KE 69r21)

b) +rA: asra (NF 204-10, MM 15a5, ME 186-5, HŞ 4665), içre (NF 360-9, KE 4v6, MM 4a8, HŞ 218), soñra (KE 54r3, NF 258-6, ME 73-2, KT 77b2, MM 8a3, HŞ 2388), taşra (NF 360-12, KE 156v11, HŞ 4286)

c) +rU: öñrü (MM 14a4)

d) +nar / +nar: anaru ME’de sadece 2 yerde tespit edilmiştir: anaru berü yarışılur anıñ birle 123-2, anaru berü eltti suwnı 228-4.

anar yön gösterme işlevinde ME ve HŞ’de 2 yerde tespit edilmiştir: kunuşdı anıñ tapa ewdi anar ME 174-2, oğka kirdi anar ME 178-7; sürüp şebdiz anar yil teg yite kör HŞ 734, munı terk it bar kit anar oğ HŞ 894.

Vasita hali (Instrumentalis)

a) +n: ağağın tur- (KE 37r6), arkan (MM 12b17), azın azın (HŞ 1295), cānsızın (HŞ 4310), edğün (MM 7a6), ġarībluđın kaytğay (NF 7-3), kördi anı öz közin (KE 151v13) ~ hıyānet közün bağğan (KE 249r10), küçün (HŞ 4710), tilin (MM 17b3), tün kündüzün (KE 2v6) ~ tünin kündüzün (KE 31r18), ol vaktın bilgey-müz (NF 34-15), yalğuzun (KE 36v11, MM 12a5, HŞ 3313), yanın yıkıldı (NF 12-16).

b) +lA: biligle (MM 8a8), tañla (KE 91v20), tünle (KE 22r18, NF 49-17, MM 11a11).

c) birle, bile, birlen instrumental edatları da bu eklerin görevinde kullanılmıştır: bile (KE 223r18, NF 72-9, ME 115-6, MM 1a15, HŞ 108, MN 67) ~ birle (KE 4r11, NF 2-8, ME 3-7, MM 2a7, HŞ 262, KT 185b8, MN 83) ~ birlen (KE 3v9).

V.3.1.3. İyelik ekleri**Birinci tekil şahıs: +m / +Im / +Um**

Ekin bağlayıcı ünlüsü ulandığı kelimenin son ünlüsüne göre dar veya yuvarlak ünlülü olmaktadır. Fakat nadiren de olsa aynı kelimeye ekin hem yuvarlak hem dar ünlülü şekilde ulandığını gösteren çekimler de vardır.

İçerisinde yuvarlak ünlü bulunmadığı halde /b/, /p/, /m/, /v/ ... gibi ünsüzlerle sonlanan kelimelere birinci ve ikinci tekil ve çoğul iyelik ekleri yuvarlak ünlülü de gelebilmektedir: *'ammumnı* (KE 21r9), *andım* (KE 49r21), *aymakım* (MM 25b8), *ewümde* (NF 22-2) ~ *ewimde* (NF 401-17, KE 143r12) ~ *ewümge* (KE 64v12), *ıdım* (KE 81r1), *kapuğumda* (KE 33v6) ~ *kapuğında* (KE 33v4), *keremindin* (KE 189r2), *kızım* (NF 121-3), *körküm* (KE 109r14), *kulum* (NF 60-1), *mülküm* (KE 133r15, NF 431-1) ~ *mülkim* (KE 153v4, NF 42-10), *sözüm* (MM 25b9).

İkinci tekil şahıs: +ŋ / +Iŋ / +Uŋ

ađakıŋ (MM 19a14), *ağanğa* (KE 45v16), *'ālemīŋ* (NF 413-13), *'ammun* (KE 191r8), *anayka* (NF 221-14), *ayan* (MM 7b1), *balıŋ* (HŞ 786), *bođuŋ* (HŞ 1666), *evüŋ* (HŞ 2951), *ewüŋde* (NF 95-7) ~ *ewiŋde* (NF 224-3), *ıayğun* (KE 155r19), *keremüŋ* (NF 114-9) ~ *keremiŋ* (KE 188v6), *kitābıŋ* (KE 173r13) ~ *kitābuŋnı* (KE 53r20, NF 150-13), *közüŋ* (KE 79v1), *köŋlüŋni* (NF 243-13) ~ *köŋliŋni* (NF 248-2), *nasībüŋ* (HŞ 1933), *oğluŋ* (KE 52r1) ~ *oğluŋğa* (KE 133r8), *tegürgeŋiŋdin* (KE 46r6), *yüzüŋ* (MM 2b7).

Üçüncü tekil şahıs: +I / +U / +sI

Ünsüzle sonlanan kelimelerden sonra +I, ünlü ile sonlanan kelimelerden sonra +sI şeklinde gelen 3. tekil şahıs iyelik eki, aşağıdaki örneklerde sistemli olmamakla birlikte ulandığı kelimenin son hece ünlüsünün yuvarlak olmasından dolayı ilerleyici ünlü benzeşmesi ile yuvarlak ünlülü yani +U şeklinde gelebilmektedir.

KE: *boynunğa* 39r1 ~ *boynığa* 82v12 ~ *boynığa* 28v13 ~ *boynunğa* 46r2 ~ *boynunğa* 224v1, *köksinde* 42r12 ~ *köksünde* 241r18, *köŋlini* 181v21 ~ *köŋlüni* 187v20, *köŋlige* 93v10 ~ *köŋlüge* 40v8 ~ *köŋliŋe* 54v14 ~ *köŋlüŋe* 109v5, *köŋlinde* 32v14 ~ *köŋlünde* 80r4 ~ *köŋlide* 87r7, *ornunğa* 15r1 ~ *orniğa* 86v21 ~ *ornunğa* 35r10, *ornında* 52v5 ~ *ornıda* 176v17 ~ *ornunda* 45r5, *özin* 50v9 ~ *özini* 47v13 ~ *özünü* 62r20, *özige* 47v17 ~ *öziŋe* 7v4 ~ *özüŋe* 45r10 ~ *özine* 108v14, *soŋunça* 82v9 ~ *soŋunça* 13r20 ~ *soŋıça* 135r5, *tüşinde* 69r2 ~ *tüşünde* 99v17, *yüzindin* 62v6 ~ *yüzündin* 104v3, *yüzinde* 24v3 ~ *yüzide* 114v14.

NF: *köŋlindin* 397-9 ~ *köŋlidin* 73-14 ~ *köŋlündin* 394-5, *soŋında* 202-6 ~ *soŋunda* 83-12, *ıorkuğındın* 234-5 ~ *ıorkuğudın* 66-5, *üvüşlüküni* 3-11.

MM: *yolında* 24b8 ~ *yolunda* 24b2.

Yukarıdaki örneklerde de vurgulandığı üzere üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra ulanan isim çekim eklerinde zamir n'sinin kullanımı tam bir tutarsızlık içindedir.

Birinci çoğul şahıs: +mIz / +ImIz / +UmIz / +UmUz

Ünslüzle sonlanan kelimelerden sonra araya bir bağlayıcı ünlü girmektedir. Bu ünlü diğer şahıslarda olduğu gibi ulandığı kelimenin son hece ünlüsüne bağlı olarak ekin ünlülerini yuvarlaştırabilmektedir: *atamız* (KE 11r4), *aramızda* (KE 35v8), *haberimiz* (NF 47-17), *könlümüz* (KE 73r9, HŞ 89), *közümüz* (KE 209v8), *kulumuz* (NF 52-3), *küçümüz* (KE 35v8), *mālumuz* (KE 77r3), *neersemiz* (NF 253-16), *nefsümüz* (NF 302-1), *oğlumuz* (NF 359-13), *ornumuz* (KE 103r1), *ömrümüz* (HŞ 1065), *özümüzni* (KE 90v13, MR 43-9; *özümüz* HŞ 4032) ~ *özümüzni* (NF 426-16) ~ *özümüzge* (KE 90v14), *sözümüz* (KE 202v17), *suwumuz* (KE 35v7).

N. Hacıeminoğlu, HŞ'de bu ekin yukarıdaki tek örnekte +müz şeklinde tespit edildiğini bildirmektedir. KE'da ekin yuvarlak ünlülü şekli tespit edilememesine rağmen NF'te yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra ekin +UmUz şeklinin kullanımı yaygındır.

İkinci çoğul şahıs: +nIz / +InIz / +ηUz / +UηIz / +UηUz

başınız (HŞ 1015), *evünüz* (HŞ 955), *içinizde* (NF 168-15), *kaşınız* (KE 21r16) ~ *kaşunuz* (KE 50r9), *koluşuz* (HŞ 205), *küçünüz* (KE 118r4), *oğullarınız* (NF 139-7), *ölümünüz* (NF 118-17), *özünüzni* (KE 5r18) ~ *özünüzni* (KE 84v9), *sözünüz* (KE 176v9), *tonuşuz* (NF 86-13) ~ *tonuşuz* (NF 105-15), *uluğluşunuznu* (NF 51-8), *uykuşuz* (NF 103-8).

Üçüncü çoğul şahıs: +lArI

edgüleri (NF 304-1), *kefenlerin* (KE 36v4), *sözleri* (MM 22a13), *kuşları* (HŞ 1500).

V.3.1.4. Zamirler

Şahıs zamirlerinin aldıkları çekim ekleri isim çekim ekleri ile aynıdır. Şahıs çekiminin asıl özelliği çekimde kök ünlülerinin değişikliğe uğramasıdır.¹⁴²

Harezm Türkçesi metinlerinde Eski Türkçede olduğu gibi *biz* ve *siz* çoğul şahıs zamirleri üzerine ayrıca +ler çoğul eki de ulanmakta ve o şekilde hal ekleri ile çekime girebilmektedir. Aynı durum ek fiil görevindeki şahıs zamiri ve şahıs eklerinde de görülmektedir. Örneğin, *kim sizler* (NF 56-1), *kılıp turur sizler* (NF 385-10), *kaşıtgay sizler* (NF 93-4). Yukarıdaki özelliğe benzer bir durum 2. çoğul şahıs emir çekiminde de görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi bu çekim -η / -Iη / -IηIz yanında -ηlAr ekiyle de yapılmaktadır. Fiil bahsinde bu husus ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁴²

Ayrıca *men* ve *sen* zamir köklerinde /e/ ünlüsünün yazımında /e/ ~ /i/ karışıklığı devam etmektedir. Fakat burada bütünlüğü sağlamak amacıyla bu ayrıntıya gidilmemiştir.

HŞ'de iki örnekte çıkma hali eki Eski Türkçede olduğu gibi ilgi halinden sonra gelmiştir: *miniñdin* 4680, 4679. Ayrıca yine HŞ'de *sen* zamiri üzerine +*sız* yokluk eki iki örnekte ilgi hali ekinden sonra ulanmaktadır: *siniñsiz* 1402, 1698. Söz konusu eser bu yönüyle dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır.

Tekil	1. şahıs	2. şahıs	3. şahıs
Yalın hal	<i>men</i>	<i>sen</i>	<i>ol</i>
İlgi hali	<i>meniñ, benim</i>	<i>seniñ</i>	<i>anıñ</i>
Yükleme hali	<i>meni</i>	<i>seni</i>	<i>anı, [onı]</i> ¹⁴³
Yönelme hali	<i>maña</i>	<i>saña</i>	<i>aña, añar, [oña]</i>
Bulunma hali	<i>mende</i>	<i>sende</i>	<i>andın</i>
Çıkma hali	<i>mendin,</i> <i>[meniñdin]</i>	<i>sendin</i>	<i>andın</i>
Eşitlik hali	<i>mençe</i>	—	—
Vasıta hali	—	<i>senin</i>	<i>anın</i>

Çoğul	1. şahıs	2. şahıs	3. şahıs
Yalın hal	<i>biz, bizler</i>	<i>siz, sizler</i>	<i>olar, anlar, alar</i>
İlgi hali	<i>biziñ, bizniñ,</i> <i>bizim, bizlerniñ</i>	<i>siziñ, sizniñ,</i> <i>sizlerniñ</i>	<i>olarıñ,</i> <i>anlarıñ, alarıñ</i>
Yükleme hali	<i>bizni, bizlerni</i>	<i>sizni, sizlerni</i>	<i>oları, anları,</i> <i>aları</i>
Yönelme hali	<i>bizge, bizlerge,</i> <i>[bize]</i> ¹⁴⁴	<i>sizge, sizlerge</i>	<i>olarğa, anlarğa,</i> <i>alarğa</i>
Bulunma hali	<i>bizde, bizlerde</i>	<i>sizde, sizlerde</i>	<i>olarda, anlarda</i>
Çıkma hali	<i>bizdin, bizlerdin</i>	<i>sizdin, sizlerdin</i>	<i>olardın,</i> <i>anlardın, alardın</i>

Zamirler konusunda, İşaret Zamirleri, Soru Zamirleri, Dönüşlülük Zamirleri, Aidiyet Zamiri gibi gruplar tek tek ele alınmamıştır. Çünkü bu çalışmada amacımız üzerinde durulan dönemin tam bir gramerini ortaya koymak değildir. Amacımız, Harezmi Türkçesi metinlerini kendi içinde karşılaştırmak ve Türkçenin diğer tarihî dönemleri ve alanları ile ilişkisini, bu yolla benzerlik ve

¹⁴³ *onı* ve *oña* KE'da birer örnekte geçmiştir. (bkz. Yüklem Hali Eki, Yönelme Hali Eki.)

¹⁴⁴ *bize* sadece KE'da tek örnekte tespit edilmiştir. (bkz. Yönelme Hali Eki)

farklılıklarını ortaya koymaktır. Çalışmanın genelindeki tutumdan bu anlaşılabacaktır.

V.3.1.5. Sıfatlar

Sayı sıfatları ile nitelenen kelimeler genelde tekil olarak gelirken çoğul halde geldiği örnekler de vardır. Bunun örneklerine Eski Türkçede de rastlamak mümkündür¹⁴⁵: *ëki idişler* (KE 209r10), *üç sewünçler* (KE 226v12), *on abuşkalar* (KE 229v5), *tört ayakların* (KE 220v10).

V. 3.1.5.1. Sıra Sayı Sıfatı Eki

+°nç ~ +°nçl: *birinçi* (KE 41v12), *ëkinç* (HŞ 4252), *ëkkilenç* (KE 110v2) ~ *ëkilençi* (ME 136-7), *üçünç* (HŞ 392, KE 66r4, NF 30-8) ~ *üçinç* (NF 54-4) ~ *üçünçi* (KE 13v1, KT 421a2, NF 155-15) ~ *üçinçi* (NF 261-11), *törtinç* (HŞ 159, NF 2-15) ~ *törtünç* (KE 73r21) ~ *törtinçi* (HŞ 2908, NF 137-7) ~ *törtünçi* (NF 188-15, KE 85v21), *bëşinç* (KE 13v4) ~ *bëşinçi* (KE 18r21), *seksinçi* (HŞ 4061), *onunç* (KE 73v1) ~ *onunçi* (KE 25r14), *on ëkinç* (KE 123r8), *on üçünçi* (KE 198r17), *kırkınç* (KE 248v10).

V.3.1.5.2. Topluluk Sayı Sıfatı Eki

a) +AGU > +ev: *biregü* (KE 18r9) ~ *birev* (KE 173v12), *ëkegü* (HŞ 4497) ~ *ikigü* (ME 106-4), *üçegü* (KT 198a3), *törtegü* (HŞ 164), *altağu* (KE 86v18), *onağu* (KE 63r4)

V.3.1.5.3. Karşılaştırma Ekleri

a) +rAK üstünlük eki: *'acāibraḳ* (HŞ 428), *arıḡsızraḳ* (KE 36v12), *batraḳ* (KE 70v2), *yigrek* (MM 15b16), *ḡakraḳ* (KE 33v7), *ḡatıḡraḳ* (NF 34-11), *tarraḳ* (NF 49-15), *tatlıraḳ* (HŞ 3667), *yahşıraḳ* (NF 15-8), *yavukraḳ* (HŞ 3740)

b) +GmA / +ḡına küçültme eki: *azḡına* (KE 101v18) ~ *azḡına* (KE 246r5), *ḡurtḡına* (KE 151v1), *yaşḡınam* (KE 77r21), *közḡinem* (KE 83r17), *sözḡinem* (KE 83r12).

V.3.1.5.4. Birliktelik Eki: +II ... +II

oḡaḡlı uyḡulı arasında Ādemnün bıḡın eyegüsindin sol yanındın Ḥavvāmı yaradı (KE 7v6), *ferişteler öḡli soḡlı secde ḡılmış ihtimāli bolḡay erdi* (KE 9r7), *ḡıcr yerinde olturur erdiler Şāmı Hicāzlı arasında* (KE 31v6).

V.3.1.6. Fiiller

V.3.1.6.1. Soru Şekli

Bu ek çoğunlukla zaman eklerinden sonra, şahıs eklerinden ise önce gelmektedir. Soru eki genelde Eski Türkçede olduğu gibi -mU'dur. Fakat

¹⁴⁵ A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 104.

HŞ'de bir örnekte Eski Anadolu Türkçesindeki gibi *-mı* şeklindedir: *kılınur mı* (4377).

İsimlerden sonra gelen soru eki o ismi soru bildiren fiil durumuna sokmaktadır. Yani *-mU* soru eki aynı zamanda soru ifade eden bir bildiricidir. NF'te tek örnekte isme gelen soru eki *-mı* şeklindedir: *munça mı* (190-6).

V.3.1.6.2. Bildiriciler

Olumlu Bildirmeler

a) Şahıs zamirleri ile yapılanlar:

1. t. şahıs	men	<i>bendeñ men</i> (KE 147r9), <i>küçlügrek men</i> (NF 50-15)
2. t. şahıs	sen	<i>sen sen</i> (HŞ 4597), <i>halim sen</i> (MM 25b13), <i>şanem sen</i> (MN 43)
3. t. şahıs	ol	<i>bu ne ol</i> (KE 14r13), <i>sanlığ ol</i> (HŞ 2756)
1. ç. şahıs	biz	<i>āzād biz</i> (HŞ 2914), <i>rāzī biz</i> (NF 77-2), <i>āzād mu biz</i> (KE 233r7)
	-miz	<i>rāzī-miz</i> (NF 256-13), <i>çığay-miz</i> (KE 138v16)
2. ç. şahıs	siz	<i>yalavaçım siz</i> (KE 125r7), <i>kimler siz</i> (NF 56-1)
	sizler	<i>kim sizler</i> (NF 54-5)

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerindeki *ol*'un kopula fonksiyonu bu dönem metinlerinde de geçmektedir.

1. çoğul şahıs bildiricisi olarak *biz* zahirinin yanında *-miz*'in kullanıldığına dair örnekleri KE ve NF'de görmekteyiz. KE'da 1. çoğul şahıs bildiricisi olarak genelde *-miz* kullanılmış olup *-biz* şekli sadece 4 örnekte geçmiştir. NF'de ise bu konuda denk bir kullanım vardır.

b) *er- ~ i-* fiili ile yapılanlar:

Geniş Zaman

1. t. şahıs	erür men	<i>men erür men</i> (KE 24v21), <i>berk erür men</i> (HŞ 3046)
2. t. şahıs	erür sen	<i>İlyās erür sen</i> (KE 159r11), <i>Rabbümüz erür sen</i> (NF 273-5), <i>hatunı erür mü sen</i> (KE 234v1)
3. t. şahıs	erür	<i>ma'nisi erür</i> (KE 192v8), <i>yükey erür</i> (ME 206-5)

1. ç. şahıs	—	
2. ç. şahıs	erür siz	<i>mü'min erür siz</i> (NF 324-13), <i>şāgirdi erür mü siz</i> (NF 190-13)
3. ç. şahıs	erürler	<i>kāfir erürler</i> (KE 215v12), <i>ehl erürler</i> (HŞ 1567), <i>içinde oğ erürler mü</i> (KE 230r14)

Hikâye Kipi

1. t. şahıs	erdim	<i>cuhūd erdim</i> (KE 220v15), <i>Mekkede erdim</i> (NF 27-9)
2. t. şahıs	erdiñ / erdüñ	<i>kayda erdiñ</i> (NF 62-14), <i>yalğuz erdüñ</i> (KE 42v2)
3. t. şahıs	erdi / idi	<i>bāğ erdi</i> (HŞ 1314), <i>bar erdi</i> (MM 9b3), <i>bar idi</i> (HŞ 80), <i>şāh idi</i> (KE 137r8)
1. ç. şahıs	erdük / idük	<i>seferde erdük</i> (NF 120-4), <i>Mīnāda erdük</i> (KE 208r17), <i>kelin doyında erdük</i> (ME 27-2), <i>şāgird idük</i> (HŞ 2353)
2. ç. şahıs	erdiñiz	<i>peygāmbere erdiñiz</i> (NF 85-13), <i>üze erdiñiz</i> (KE 233r13)
3. ç. şahıs	erdiler	<i>kāfirler erdiler</i> (KE 10v15), <i>arada erdiler</i> (NF 42-16)

Rivayet Kipi

1. t. şahıs	ermiş men	<i>velī ermiş men</i> (NF 375-13)
2. t. şahıs	ermiş sen / imiş sen	<i>cādū ermiş sen</i> (KE 34v22), <i>cādū imiş sen</i> (KE 205r14), <i>ot imiş sen</i> (HŞ 3567)
3. t. şahıs	ermiş / imiş	<i>perīlig ermiş</i> (HŞ 578), <i>koyğan imiş</i> (KE 144r19), <i>yok imiş</i> (HŞ 2216)
1. ç. şahıs	—	
2. ç. şahıs	ermiş siz	<i>oğrılar ermiş siz</i> (KE 96v10)
3. ç. şahıs	ermişler	<i>küçlüg ermişler</i> (KE 118r13)

Sart Kipi

1. t. şahıs	erse men / ersem	<i>düşmānı erse men</i> (HŞ 4381), <i>bağda ersem</i> (HŞ 4415), <i>bar ersem</i> (KE 144r16)
2. t. şahıs	ersen / isen	<i>bizār ersen</i> (NF 416-16), <i>şāh isen</i> (HŞ 3641)
3. t. şahıs	erse / ise	<i>çın-oğ erse</i> (MM 2a9), <i>oğrı ise</i> (HŞ 3875)
1. ç. şahıs	erse-miz	<i>köni sözlüg erse-miz</i> (KE 71v16)
2. ç. şahıs	erseniz	<i>mü'min erseniz</i> (KE 171v17)
3. ç. şahıs	erseler	<i>bu sözde erseler</i> (KE 24v10)

er- > i- şekli sadece KE ve HŞ'de vardır. Ek fiil görevinde KE'da 12 yerde geçen *i-*, HŞ'de tek örnekte de eklemiştir: *yaraş bu bağrı baş birle iy yār / kim uş tün bardı bu kün qalmayısar* (3946).

KE'da da Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *er- > Ø* olduğu örnekler birleşik kip çekiminde ele alınacaktır.

c) *tur-* fiili ile yapılanlar:

Bunlar geniş zaman ifade ederler.

1. t. şahıs:	turur men	<i>men ağuluğ turur men</i> (NF 33-16), <i>künı turur men</i> (KE 47r1)
2. t. şahıs	turur sen	<i>karındaşı turur sen</i> (NF 13-12), <i>ne kuş turur sen</i> (KE 33r11)
3. t. şahıs	turur	<i>içinde turur</i> (NF 2-14), <i>artuğ turur</i> (HŞ 2315), <i>kümüşdin turur</i> (KE 3v12)

1. ç. şahıs	turur-miz	<i>oğlanları turur-miz</i> (NF 114-1), <i>ferişteleri turur-miz</i> (60v16)
	turur biz	<i>biz mahrūm turur biz</i> (NF 76-1), <i>āzād turur biz</i> (KE 233r7)
2. ç. şahıs	turur siz	<i>siz kim turur siz</i> (NF 64-8), <i>oğlanları turur siz</i> (KE 93v14)
3. ç. şahıs	tururlar	<i>anlar tururlar</i> (NF 55-4), <i>kitāb edeleri tururlar</i> (KE 230v11)

Harezmi Türkçesi metinlerinde az sayıda da olsa *tur-*'un eklediği (*-tur*)

örnekler vardır. HŞ'de 9 yerde *-tur* (*artaḫraḫtur* 3310, *tanuḫtur* 3573), ayrıca bir örnekte de *t- > d-* ile *-dur* şekli kullanılmıştır: *bardur tapuḡçıḡ* 3329.

MN'de bildirici olarak *turur* yer almamaktadır. Bunun ekleşmiş şekli olan *-tur* veya *-dur*'lu örnekler ise şunlardır: *yoktur* 91, *ḡanīmetdür* 47, *mübāḫdur* 47, *köpdür* 62, *ölümdür* 81, *muḫāldür* 81.

KE'da *t- > d-* ile *dur* bildirici eylemi 1 yerde, *-dur* şeklindeki ekleşmiş yapı ise 15 yerde kullanılmıştır: *yokdur* 9v12, *kimdür* 104r2, *körklügdür* 81r2, *oḡridur* 104r16, *uçmaḫda mudur* 155r17, *yerdür* 115v14, *kılıpdur* 90v10.

KE, MN ve HŞ *er- > i-* ve *t- > d-* gelişimi ile *-tur > -dur*'un ekleşmiş şekli Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtmaması bakımından önemlidir.

d) Fiilsiz yapılan bildirmeler:

bar: *yaratḡanlar bar* (KE 3r1), *raḡbetim bar* (HŞ 239), *depnişmek bar* (ME 123-3), *sınaḡ bar* (KT 7b5), *könül bar* (MM 4b14).

kerek: *yaraşmak kerek* (KE 42v20), *kulavuz kerek* (NF 23-10), *temāşā kerek* (MM 3b14), *uluḡ başlıḡ kerek* (HŞ 3512)

yeg: *mendin yegrek* (KE 38r15), *tutsa yeg* (MM 11b9), *bu yegrek* (NF 263-1), *ölmek yeg* (HŞ 2607)

Olumsuz Bildirmeler

a) *er- ~ i-* fiili ile yapılanlar:

1. t. şahıs	ermez/s men	<i>tüş ermes men</i> (KE 79v13), <i>dīni üze ermez men</i> (KE 30r16), <i>dīv ermez men</i> (HŞ 2621), <i>teḡriḡiz ermes mü men</i> (KE 10r19), <i>lāyık ermez men</i> (NF 196-5), <i>oḡıḡan ermes men</i> (NF 7-15)
	imez men	<i>Ferhād imez men</i> (HŞ 3553), <i>kuş imes men</i> (MN 134)
2. t. şahıs	ermez/s sen	<i>ḫācet ermes sen</i> (KE 49r18), <i>konak ermez sen</i> (HŞ 3296), <i>sen ermes mü sen</i> (KE 212r4), <i>peyḡāmbere ermez sen</i> (NF 410-8), <i>sen ermes sen</i> (NF 62-12)
3. t. şahıs	ermez/s	<i>kişilik ermez</i> (HŞ 3905), <i>‘āḡil ma ermez</i> (KE 10r18), <i>ādemī ermes</i> (KE 86r18), <i>boḡluḡ ermez</i> (NF 23-4), <i>şavāb ermes</i> (NF 19-13)
	imez/s	<i>nişānı imes</i> (KE 82r9), <i>toprak imez</i> (HŞ 2555)

1. ç. şahıs	ermez/s-miz	<i>muhtâc ermez-miz</i> (KE 59v13), <i>oğrı hem ermes-miz</i> (KE 94r13), <i>tap ermes mü-miz</i> (KE 67v14), <i>hoşnûd ermez-miz</i> (NF 440-3)
	imez biz	<i>şükr imez biz</i> (HŞ 2915)
2. ç. şahıs	ermes siz	<i>teñ ermes siz</i> (KE 224r11)
3. ç. şahıs	ermez/sler	<i>muhtaş ermezler</i> (KE 82v6), <i>birle ermesler</i> (KE 214r9), <i>fakîh ermezler mü</i> (NF 232-14)

-mAz olumsuzluk ekinde Karahanlı Türkçesindeki gibi son sesin -s olduğu örnekler KE, NF ve MM'de sıklıkla görülmektedir. KE'da *er-* fiilinin olumsuz 1. tekil şahıs çekiminde 1 defa *ermez men* 12 defa *ermes men* geçmiştir. 2. tekil şahıs çekiminde de bütün örnekler *-mes'*lidir. Yine MM'de *er-* fiilinin olumsuzuna dair bütün örnekler *ermes* şeklindedir.

b) Bazı örneklerde de olumsuz bildirme *yok* ile yapılmaktadır: *küwengü nerse yok* (KE 6r19), *secde kılmış yok* (NF 118-15), *yok qorqunç* (KT 41b6), *yok kurtulmak vakti* (KT 432a4), *yok bilgü yol* (MM 11a4), *yok sarây içinde hiç kimerse* (ME 189-3), *hiç yok bağı imkân* (HŞ 212).

V.3.1.6.3. Fiil Çekimi

V.3.1.6.3.1. Basit Zamanlar

Belirli Geçmiş Zaman

1. t. şahıs	-DIm / -DUm
2. t. şahıs	-DIñ / -DUñ
3. t. şahıs	-DI

1. ç. şahıs	-DımIz / -dImUz / -dUmIz / -DUK
2. ç. şahıs	-DıñIz / -dUñIz / -dUñUz, [-dınizler]
3. ç. şahıs	-DılAr

Ek ünsüzü *d-*, ötümsüz ünsüzle sonlanan fiil köklerine ulandığında ünsüz benzeşmesi sonucu *t-* gelebilmektedir. Ayrıca ek ünlüsü ulandığı fiilin ünlü niteliğine göre dar veya yuvarlak ünlü olabilmektedir. Bu özellikler KE dışında dönemin diğer eserlerinde daha sistemlidir. KE'da aynı fiilin farklı şekillerde bu belirli geçmiş zaman çekimi yapılabilmektedir: *işitdim* (KE 11v12) ~ *işittim* (KE 78r7), *öltürdün* (KE 17r16) ~ *öltürdiñ* (KE 113v3),

işitdiñ mü (205r2) ~ *işittiñ mü* (245v13), *açtı* (123v18) ~ *açdı* (KE 11r18), *koğdı* (6r5) ~ *koğtı* (226r15), *yetti* (39v1) ~ *yetti* (155r20), *işitdimiz* (120v9) ~ *işitdük* (187r12) ~ *işittük* (206r3), *ayduķ* (90r3) ~ *aydımız* (73v3), *aymaduķ* (149v5) ~ *aymadımız mu* (21r12), *öltürdük* (162r9) ~ *öltürdümüz* (36r2), *kördük* (88r11) ~ *kördümüz* (208v21), *bolduñız* (196v1) ~ *bolduñuz* (223v15), *işitdiñiz mü* (200r9) ~ *işittiñiz mü* (207v20), *kördüñiz mü* (98v18) ~ *kördüñiz mü* (134r8), *atdılar* (41v8) ~ *attılar* (179v11)

Belirli geçmiş zaman 1. çoğul şahıs çekim eki HŞ'de sistemli olarak -*DUK*'tur. Fakat KE'da bu çekim -*DUK* yanında -sıklıkla- daha eski şekliyle yani -*DImlz* olarak devam etmektedir. NF'de de birkaç örnekte -*dımız* şekli yaşamakta olup genelde -*DUK*'tur: *yıgladımız* (103r8).

Ayrıca 2. çoğul şahıs için NF'de tek örnekte geçen *keterdiñizler* (33-2) şekli de dikkat çekicidir.

HŞ'de 1. tekil şahıs çekiminde şahıs eki tek örnekte -*men*'dir: *çıkarğay men tedi men* (500).

Belirsiz Geçmiş Zaman

I.

1. t. şahıs	-mİş men
2. t. şahıs	-mİş sen
3. t. şahıs	-mİş
1. ç. şahıs	—
2. ç. şahıs	-mİş siz
3. ç. şahıs	-mİşAr

II.

Örneklerine Çağatay Türkçesinde sıkça rastladığımız -*Ip /-Up* zarf-fiil eki üzerine 1. ve 2. tekil ve çoğul şahıslarda şahıs zamiri, 3. şahısta -*dUr* getirilerek yapılan belirsiz geçmiş zaman görevinde kullanılan zaman eki, KE, MN ve MR'de birkaç örnekte geçmektedir:

KE: *ant içip-men* (48r10), *işitip-men* (20r20), *kelip-men* (204v8), *fıkr kılıp-sen* (186v11), *yahşı kılıp-dur* (90v10), *uyuklap-dur* (170r18), *körüp-miz* (88r12), *kelip-siz* (93v13).

MN: *bolup-dur* (142).

MR: *körüp-men* (21-1).

Bu şekilde bir zaman çekimi bugün Güney-batı Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde, Güney-doğu Türk lehçelerinden Özbek ve Uygur Türk-

çelerinde, Kuzey-batı grubunda ise özellikle Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aynı işlevde kullanılmaktadır.

Olumsuz zarf-fiil eki üzerine *-dur* ek fiilinin gelmesi ile belirsiz geçmiş zaman çekimini KE'da şu örneklerde görmek mümkündür: *çıkmay-dur* (90v10), *kolmay-dur* (135v11).

Geniş Zaman

1. t. şahıs	-r men / -Ar men / -(y)Ur men
2. t. şahıs	-r sen / -Ar sen / -(y)Ur sen
3. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur
1. ç. şahıs	-Ar biz / -Ar-miz / -Ur-miz / -(y)Ur biz / -(y)Ur-miz
2. ç. şahıs	-r siz / -Ar siz / -(y)Ur siz
3. ç. şahıs	-rAr / -ArAr / -(y)UrAr

Ünlü ile sonlanan fiil köklerine sadece *-r* eki gelebildiği gibi araya *-y* bağlayıcı ünsüzünün girmesiyle *-yur* şeklinde yapılan çekimler de vardır. N. Hacıeminoğlu HŞ'de *-yur* ekiyle 28 örnek tespit etmiş ve bu yapının *-yor* ekinin mevcut olabileceği ihtimalini düşündüğüünü ifade etmiştir.¹⁴⁶ Dönemin diğer eserlerinde bu konudaki tutarsızlık sıklıkla devam etmiştir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere aynı fiil kökü üzerine aynı ek iki farklı şekilde gelebilmektedir: *tiler men* (NF 6-3) ~ *tileyür men* (NF 7-11), *tiler sen* (NF 243-13) ~ *tileyür sen* (NF 7-10), *tiler* (NF 61-1) ~ *tileyür* (NF 7-8), *tiler-miz* (NF 155-10) ~ *tileyür biz* (NF 379-7), *tiler siz* (KE 205r10) ~ *tileyür siz* (KE 10v17), *tilerler* (NF 20-1) ~ *tileyürler* (NF 4-4), *têrler* (NF 60-6) ~ *tëyürler* (8-14).

HŞ'de 1. çoğul şahıs çekimi *biz* zamiri ile yapılırken diğer eserlerde hem *biz* hem de *-miz* ile yapılmaktadır.

Geniş zamanın olumsuzu *-mAz* üzerine gelen şahıs zamirleri ile yapılmaktadır. Yalnız Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi *-mAz*'ın yanında *-mAs* şekli de yaygındır. *-mAs* HŞ'de sayılı örnekte bulunurken (*tanımas* 1304, *koymas* 1516, *tükenmes* 1212, *itmes* 2045) diğer eserlerde daha karışık bir durum arz etmektedir.

Olumsuz 1. tekil şahıs geniş zaman çekimi genelde *-mAz men* veya *-mAs men* ile yapılmaktadır. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesi ve Çağataycada karşılaştığımız *-mezin* / *-mAn* (< *-mAz men*)'ın kullanımına eserlerde şu sıklıkla rastlanmaktadır:

¹⁴⁶ M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 135.

NF'te iki örnekte: *buzman* (70-9), *kılu bilmen* (381-9)

KE'da dört örnekte: *men bilmezin* (13r19), *tura bilmen* (151r18), *iş kılman* (148r5), *koşa bilmen* (91v17).

MN: *bulman* (78), *çevürmen* (85), *ayıtman* (137).

HŞ'de ise olumsuz 1. tekil şahıs geniş zaman çekiminin yarısı *-mAz men* diğer yarısı *-mAn* şeklindedir. MN'de bütün örnekler *-mAn*'lıdır. Bu bakımdan HŞ ve MN Çağatayca tarafında olup asıl Harezmi Türkçesi eserlerinden ayrılmaktadır.

Gelecek Zaman

I. -GAy

1. t. şahıs	-GAy men / -kay men
2. t. şahıs	-GAy sen / -kay sen
3. t. şahıs	-Gay / -kay
1. ç. şahıs	-GAy biz / -GAy-miz / -kay-miz
2. ç. şahıs	-GAy siz
3. ç. şahıs	-GAylAr / -kaylar

Harezmi Türkçesi eserlerinde gelecek zamanı ifade etmek için en çok kullanılan ek -GAy'dır. KE'da sert ünsüzlerden sonra ekin ilk ünsüzü ötümsüz ünsüzle başlayabilmektedir: *atkay men* (KE 99v4) ~ *atğaylar* (NF 217-8), *satkay men* (KE 105r17) ~ *satğay men* (NF 405-3), *çıkğay sen* (KE 89r16), *tapkay sen* (KE 129r17), *satkay* (KE 205r1), *kaçkay* (KE 196v18) ~ *kaçğaylar* (KE 57r18), *bulaşkay* (KE 134v2) ~ *buluşğay men* (KE 229r4), *buluşkay-miz* (KE 134v3), *baskaylar* (KE 139r11).

Gelecek zaman (-GAy) çekiminde şahıs eki olarak şahıs zamirleri kullanılmaktadır ve 1. çoğul şahıs eki de buna göre *-biz* ve *-miz*'dir. NF'te ise tek örnekte bu ek *-müz* olarak geçmektedir: *bilgey-müz* (34-15). Bu özellik Kırgız Türkçesinde ulandığı fiilde bulunan ünlülerin niteliğine göre *-bız* / *-buz* / *-büz* şekillerinde fiile ulanan 1. çoğul şahıs eki ile benzerlik göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

II.-GU

-GU (partisip eki) + iyelik ekleri, *turur* / *yok* gibi cevherî fiillerle çekime girer:

1. t. şahıs	-Gum (turur) / (yok)	<i>keçürgüm</i> (HŞ 916), <i>öldürgüm turur</i> (KE 230v20), <i>kalgum turur</i> (KE 10v2), <i>körgüm yok</i> (KE 87r12)
-------------	----------------------	--

2. t. şahıs	-Guŋ	<i>ölgüŋ</i> (HŞ 4613), <i>körgüŋ</i> (KE 122v21), <i>kirgüŋ</i> (KE 123r1), <i>bolguŋ</i> (KE 189r18)
3. t. şahıs	-GU	<i>ayğu</i> (KE 2r15), <i>tiŋlemegü</i> (KE 119r10), <i>bolmağu</i> (MM 22b15), <i>bitürgü</i> (HŞ 2900)
	-GusI (turur)	<i>kelgüsi turur</i> (NF 77-8), <i>teggüsi</i> (KE 249r7), <i>yaqılğusı</i> (KE 249r8), <i>körüngüsi turur</i> (KE 189r19), <i>kılğusı turur</i> (NF 234-10), <i>ölgüsi</i> (HŞ 2867)
1. ç. şahıs	-GU-miz	<i>kılğu-miz</i> (KE 221r14)
2. ç. şahıs	—	
3. ç. şahıs	-GulArI	<i>bolğuları</i> (KE 249r11), <i>yençilgüleri</i> (KE 249r6), <i>çıkguları</i> (KE 249r13)

-GU sıfat-fiil eki üzerine iyelik ekleri getirilerek yapılan, Harezmi Türkçesinde mutlak gelecek zaman ve gereklilik ifade eden bu ek, bugün özellikle Kırgız Türkçesinde kullanılmaktadır.

NF’te bu ekin gelecek zaman çekimi için kullanımı oldukça seyrek. Birkaç örnekte de -ğu’nun sıfat-fiil işlevinde kullanılışı söz konusudur: *eñär kılğu ta’ām* (257-1), *alçaqlık kılğu yer* (374-8). Bu ek, HŞ’de de zaman çekiminde seyrek kullanılan bir ektir. Eserdeki örneklerin büyük çoğunluğunda şahıs belirtisi yoktur: *bolğu* (3948), *yigü* (1197), *olturğu* (2144), *kılğu* (879), *kiçürgü* (2848).

MM’de ise -GU eki 2. tekil şahıs çekiminde şahıs zamiri ile çekime girmiştir: *Hācet yok ajunı telim kezgü sen* (23b7).

III. -GA

Bu ek KE, MM ve HŞ’de tespit edilmiştir. Gelecek zaman yanında ekin istek kipi ve geniş zaman işlevleri de vardır.

1. t. şahıs	-GA men / -GAm	<i>tutğa men</i> (MM 11a7), <i>berge men</i> (MM 16a2), <i>barğa men</i> (HŞ 238), <i>sürge men</i> (HŞ 3395), <i>bolğam</i> (KE 224r17), <i>öldürgem</i> (KE 231r4), <i>koymağam</i> (KE 197v2), <i>tödürgem</i> (KE 84r6), <i>ıdğam</i> (KE 243v6), <i>bérgem</i> (KE 224r14), <i>kılğam</i> (HŞ 802), <i>sürgem</i> (HŞ 2527)â
-------------	-------------------	---

2. t. şahıs	-GA sen	<i>urğa sen</i> (MM 18a3), <i>toğuşğa sen</i> (KE 9v13), <i>urğa sen</i> (HŞ 739), <i>bilge sen</i> (HŞ 4298)
3. t. şahıs	-GA	<i>çıķğa</i> (HŞ 399), <i>tapğa</i> (HŞ 375)
1. ç. şahıs	-ka biz	<i>yatka biz</i> (HŞ 1067)
2. ç. şahıs	-GA siz	<i>yayğa siz</i> (MM 6b7), <i>bolğa siz</i> (HŞ 958)
3. ç. şahıs	—	

IV. -ısar

Ek dönem metinlerinden sadece HŞ’de iki örnekte tespit edilmiştir: *kim uş biz tig bize kim yıǵlayısar* (4584), *kim uş tün bardı bu kün ǵalmayısar* (3946).

Ayrıca MR’nin iki nüshasında –eger müstensih yanlışı değil ise– bu ek -unsar / -ünser şeklinde geçmiştir: *İçeliñ bāde kim güller solunsar / Tenimiz ‘ākıbet topraķ bolursar* (89).

V. -ası

Bu ek de sadece HŞ’de üç örnekte yer almaktadır: *Ne çāre birle andın ǵurtulası* (2496), *kim ol dīvāne erge ne ǵılası* (2496), *bu kün hoş bolǵu tañķa ne baķası* (3948).

V.3.1.6.3.2. Dilek Kipleri

Emir Kipi

1. t. şahıs	-yın / -(y)AyIn / -AyIm / -GAyIn / -GAyIm
2. t. şahıs	-GIIn / -GUIn / -ǵıl / -GIIn / Ø
3. t. şahıs	-sUn / -sU
1. ç. şahıs	-AIIn / -AIIn / -GAIIIn / -AIIm / [-alıķ] / [-elimin]
2. ç. şahıs	-In / -In / -UIn / -In / -In / -UIn / -In / -In / -In / -In
3. ç. şahıs	-sUnlAr / -sUlAr

I. tekil şahıs

Ünlü ile sonlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra 1. tekil ve çoğul şahıs emir eklerinin başında tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde örnekleri görülen anorganik bir /G/ türemesi Harezmi Türkçesi eserlerinde de görülmektedir:

ıyǵayın (KT 402a7), *añlaǵayın* (NF 19-4), *ündegeyin* (NF 11-11), *öǵügeyin* (NF 28-12), *tilegeyin* (NF 31-9, 10), *bolmaǵayın* (NF 100-5), *oǵuǵayın* (KE 194r4, 17, 19), *istegeyin* (KE 176v9), *yıǵlaǵayın* (HŞ 2236), *baǵlaǵayın* (HŞ 2236), *sözlegeyin* (HŞ 2211).

Ünlü ile sonlanan fiillerde /G/ türemesi ile ekin -GAyIn yanında -yIn şeklinde geldiğini gösteren örnekler de vardır: *tileyin* (KE 20v1) ~ *tilegeyin*

(KE 183r15), *sağlayın* (KE 230r1) ~ *sağlağayın* (KE 183r4), *tiñleyin* (KE 219r7), *asrayın* (KE 184v6), *sınavın* (HŞ 2544). Ayrıca KE'da *oqu/u-* fiilinin 1. tekil şahıs emir kipi çekimi *oquğayın* (KE 194r4, 17, 19)'la birlikte tek yerde *oğayın* (53v5) şeklinde geçmektedir. *yéyeyin* (KE 134v11) örneğinde görüleceği üzere çok az örnekte fiil kökü ile ek arasına bazen /y/ ünsüzü girmektedir.

HŞ'de üç örnekte *-AyIn* ekinden sonra *men* şahıs zamiri de 1. tekil şahıs emir kipi çekimine dahil olmuştur: *barayın men* (646), *ayayın men* (3624), *bileyin men* (4403).

Emir kipi 1. tekil şahıs için *-AyIn* / *-GayIn* / *-yIn* yanında *-AyIm* şekli HŞ'de vardır ve 12 yerde geçmektedir: *kılayım* (1016), *barayım* (1891), *aya-yım* (233). Yine ünlü ile sonlanan fiillerden sonra *-GAyIm* da HŞ'de gelebilmektedir: *yarğagayım* (3929), *yégeyim* (2239). NF'te az sayıda örnekte *-eyim* ve *-geyim* yer almaktadır: *béreyim* (366-14), *yégeyim* (138-2).

I. çoğul şahıs

Ünsüzle sonlanan fiillerde 1. çoğul şahıs için *-Allı* yanında *-All* şekli sadece KE'da ve MR'de görülmektedir: *kılalı* (KE 221v12) ~ *kılalıñ* (KE 34v10), *körelı* (KE 221v11) ~ *körelıñ* (KE 18r15), *bérelı* (KE 215v10) ~ *bérelıñ* (KE 25v14), *baralı* (MR 5-8), *kılalı* (MR 25-10). Ünlü ile sonlanan fiil kökünden sonra tek yerde *-geli* şekli tespit edilmiştir: *yégeli* (KE 129v7) ~ *yégeliñ* (KE 20r8).

Bu ek ünlü ile sonlanan fiil köklerine geldiği zaman ekin başındaki ünlü düşmekte ve ek *-llı* şeklini almaktadır: *oynalıñ* (HŞ 1366), *sınalıñ* (HŞ 771), *avlalıñ* (HŞ 1381), *izdelıñ* (HŞ 792), *añlalıñ* (KE 184r11), *bolmalıñ* (KE 213v19), *taşlalıñ* (KE 219v11). HŞ'de sadece tek örnekte bu durumda bulunan fiil kökü ve ek arasına bağlayıcı /y/ ünsüzü girmiştir: *oynayalıñ* (1371).

Ayrıca yine ünlü ile sonlanan fiil köklerine 1. çoğul şahıs emir eki 1. tekil şahıs çekiminde olduğu gibi bir /G/ türemesi ile de gelebilmektedir: *tilegeliñ* (NF 292-12), *boğuzlağalıñ* (NF 39-16), *istegeliñ* (KE 190r1), *yégeliñ* (KE 20r8) ~ *yégeli* (KE 129v7), *kılmağalıñ* (KE 119v14). HŞ'de ekin *-GAllı* şekli yer almamaktadır.

Ekin diğer bir şekli, Eski Türkçede yer alan fakat bu dönem eserlerinde sıklıkla rastlanmayan *-Allım*'dir. HŞ'de bu üç yerde geçmektedir: *çevrelim* (HŞ 89), *ıdalım* (HŞ 1134), *kılalım* (HŞ 2504). Yine aynı eserde ekin *-gelim* şekli tek örnekte geçmektedir: *yégelim* (HŞ 1125).

MM'de de birer örnekte *-elim* ve *-gelim* yer almaktadır: *ni'telim* (23b3), *tégelim* (16a6).

KE'daki *kitelimiň* (11r8) örneğinde ise ekin *-elim* şekli üzerine bir de *-iň* geldiğini görmekteyiz.

NF'de *kılalık* örneğinde ek tek yerde *-alık* şeklindedir.

2. tekil şahıs

Emir kipi 2. tekil şahıs çekimi için eserlerde geçen örneklerin çoğu eksik emirdir. Bunun yanında *-Gİl* şekli de vardır.

Ayrıca NF'te 2, MM'de 3, HŞ'de ise tek yerde bu ek yuvarlak ünlülü olarak geçmektedir: *tüşgöl* (NF 21-14), *sewgöl* (NF 160-1), *yörügül* (MM 7a6), *bolgül* (MM 22b11), *oturgül* (MM 8b17), *bolgül* (HŞ 409). 2. tekil şahıs emir ekinin *-Gul* şekli, Güney-batı Türkçelerinden Türkmencede edebî dildeki *-GIn*'ın yanında diyalektlerde geçen *-GUN* şekli ile paralellik göstermektedir.¹⁴⁷

MN'de 2. tekil şahıs emir eki *-Gİl* yanında yukarıda bahsetmiş olduğumuz Türkmencedeki gibi *-GIn* olarak da geçmektedir: *İlāhī yahtu kılğul cānımıznu / halāldin şaklağın imānımıznu* 127. *kılğın* 129, *işitgin* 133, *bilgin* 133.

NF ve HŞ'de birer örnekte Çağatay Türkçesinde örneklerine sıkça rastladığımız *-kıl* şekli de tespit edilmiştir: *yığkıl* (NF 166-11), *bayıtıl* (HŞ 4309).

2. çoğul şahıs

Ekin *-η* şekli ünlü ile sonlanan fiil köklerine doğrudan gelmektedir: *isten* (KE 101r14), *kılmaη* (KE 21r13), *ağırlaη* (NF 27-2), *birleη* (NF 12-7), *tar-ğaη* (HŞ 3818), *eđerleη* (HŞ 1596), *başlaη* (HŞ 980), *kirmeη* (MM 4a12).

HŞ'de ünlü ile sonlanan *külçire-* fiiline 2. çoğul şahıs emir eki tek yerde *külçireyīη* (3273) şeklinde /y/ kaynaştırma ünsüzü ile gelmiştir.

Bu ek ünsüzle biten fiil köklerine ulandığında fiilin kök ünlüsünün niteliğine göre düz (ı, i) veya yuvarlak (u, ü) bağlayıcı ünlüleri araya girer: *tirgüzüη* (KE 47r18), *boluη* (KE 31v14), *keltürüη* (NF 17-2), *konuη* (NF 43-16), *bütüη* (MM 2b10), *koyuη* (HŞ 1680), *boluη* (HŞ 4074), *körüη* (HŞ 613, MM 20b11), *çıkıη* (KE 12v20), *berīη* (KE 63r7), *keliη* (MM 23b3), *biliη* (NF 4-7), *tartıη* (HŞ 4406).

Ekin ikinci şekli *-ηİz / -ηUz*'dur. Bu şekil ilkinde oranla daha az kullanılmıştır. Fakat aynı fiile ekin iki farklı şekilde ulandığını gösteren örnekler vardır: *oķıη* (KE 160r13) ~ *oķuηız* (KE 102v13), *tēη* (KE 40r13) ~ *tēηiz* (KE 59v13, NF 13-5), *yēη* (KE 8r17) ~ *yēηiz* (KE 95v19), *oķıη* (HŞ 2910) ~ *oķuηuz* (HŞ 4100), *tōşeηiz* (HŞ 3215).

¹⁴⁷ C. Amansaryev, *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat 1970, s. 354.

-*ηIz* / -*ηUz* ünsüz ile sonlanan fiillerden sonra -*IηIz* / -*UηUz* şeklinde gelmektedir: *bəriη* (KE 63r7) ~ *bəriηiz* (KE 94r16), *olturuηuz* (HŞ 3214), *aytuηız* (HŞ 4299, NF 4-8) ~ *aytuη* (NF 220-11), *kiriηiz* (MR 16-5).

Ekin üçüncü şekli ise Eski Türkçede -*η* yanında kullanılan ve bu dönem metinlerinde çok seyrek olarak geçen -*ηlAr*'dır: *kıluηlar* (KE 152v5, NF 25-8), *aytuηlar* (NF 10-8), *bəriηler* (NF 29-11), *sürtüηler* (NF 405-17), *biliηler* (HŞ 4102), *bitiηler* (HŞ 4593), *oquηlar* (HŞ 2510).

3. tekil şahıs

Bu ek genelde -*sUn*'dur. Ayrıca HŞ (30 örnekte) ve MM (tek örnekte)'de ekin -*sUn* yanında Karahanlı Türkçesinde mevcut olan -*sU* şekline rastlanmaktadır: *bolsu* (MM 1a6), *tursu* (HŞ 4552), *koysu* (HŞ 2239), *bolsu* (HŞ 2870), *kanısu* (HŞ 247).

3. çoğul şahıs

Ek -*sUnlAr*'dır. HŞ'de 3. tekil şahıs emir ekinde olduğu gibi (-*sU*) 3. çoğul şahısta ekin -*sUlAr* şeklinde gelebildiğini gösteren örnekler de vardır: *kelsüler* (4100).

Dilek-İstek Kipi

I. -y / -Ay

Bu ek -*GAy* ekindeki /G/ nin düşmesi ile meydana gelmiştir. Fakat ekin işlevi -*GAy*'da olduğu gibi gelecek zamandan çok istek ve emir anlamı taşımaktadır.

1. t. şahıs	-y men / -Ay men -Ay	<i>tiley men</i> (KE 106v1), <i>korqay men</i> (HŞ 2152), <i>aytay men</i> (HŞ 4142), <i>öley</i> (KE 83v2), <i>aytay</i> (HŞ 4586), <i>baray</i> (HŞ 1741)
2. t. şahıs	-y sen	<i>oḡsay sen</i> (KE 144r1)
3. t. şahıs	—	
1. ç. şahıs	-y-miz / -ay-miz	<i>kelmey-miz</i> (KE 97r11)
2. ç. şahıs	-y-siz	<i>iṣitmey siz</i> (KE 191v17)
3. ç. şahıs	—	

II. -A

Sadece HŞ'de tespit edilmiştir.

1. t. şahıs	-A men / -Am	<i>köre men</i> (HŞ 1168), <i>ölem</i> (HŞ 4680)
2. t. şahıs	—	
3. t. şahıs	-A	<i>sala</i> (HŞ 4186), <i>içe</i> (HŞ 2873)

1. ç. şahıs	-A biz	<i>köre biz</i> (HŞ 2736)
2. ç. şahıs	—	
3. ç. şahıs	—	

Şart Kipi

1. t. şahıs	sAm / -sA men	<i>têsem</i> (KE 43v2) ~ <i>têse men</i> (KE 126v12), <i>ayıtsam</i> (MM 3a5), <i>alsa men</i> (HŞ 3410), <i>açsam</i> (HŞ 1210), <i>bilsem</i> (NF 273-17), <i>kılsam</i> (MN 41)
2. t. şahıs	-sAη / -sA sen / -sAηAn	<i>tirgüzseη</i> (KE 163r3), <i>sorsaη</i> (MM 7a17), <i>barsaη</i> (NF 20-1), <i>sözleseη</i> (HŞ 3109), <i>bağsa</i> <i>sen</i> (MM 20b2), <i>tökse sen</i> (MM 17b3), <i>kılsaηan</i> (HŞ 2380), <i>emgetseηen</i> (HŞ 3557), <i>bağışlasaη</i> (MN 77), <i>atsaηan</i> (MN 44)
3. t. şahıs	-sA	<i>keltürse</i> (KE 26v13), <i>kolmasa</i> (MM 25a17), <i>aysa</i> (NF 20-16), <i>yarutsa</i> (HŞ 3587)
1. ç. şahıs	-sA biz / -sA-miz / -sAK	<i>bağlasağ</i> (NF 19-8), <i>têse-miz</i> (KE 70r16) ~ <i>têsek</i> (KE 118r10) <i>sözlese biz</i> (HŞ 2541), <i>bolsa-</i> <i>miz</i> (HŞ 797), <i>bolsağ</i> (HŞ 1405)
2. ç. şahıs	-sAηIz / [-saηızlar]	<i>aymasaηız</i> (KE 235v16), <i>sorsaηız</i> (MM 11b12), <i>alsaηız</i> (NF 27-3), <i>bolsaηızlar</i> (NF 343-4)
3. ç. şahıs	-sAIAr	<i>koysalar</i> (KE 56v1), <i>barsalar</i> (NF 19-14), <i>işleseler</i> (MM 15b19), <i>yığlasalar</i> (HŞ 2634)

Şart kipinin 1. tekil ve çoğul şahıslarında şahıs işareti olarak örneklerden anlaşılacağı üzere hem şahıs zamiri hem de iyelik ekli şahıs ekleri kullanılmaktadır. NF ve MM’de 1. tekil ve çoğul şahıs için sadece -sAm ve -sAK şekilli örnekler yer alırken diğer eserlerde her iki şekli de bulmak mümkündür.

Şart kipinin 2. tekil şahıs çekiminde şahıs işareti olarak şahıs zamininin kullanıldığına (-sA-sen) dair örnekler sadece MM’de tespit edilmiştir.

İkinci tekil şahıs için verilen -sAηAn şekli ise sadece HŞ ve MN’de vardır. HŞ’de 18 örnekte geçmektedir. Bir örnekte de *tileseηin* (2531) şekli vardır. N. Hacıeminoğlu, Anadolu ağızlarında da rastlanılan bu ekin HŞ dışında yazılı metinlerimizden sadece Seyf-i Serayî’nin Gülistân tercümesi ve Sinan Paşa’nın Ma’ârif-nâme’sinde de bulunduğunu bildirmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: “... -saηan -seηen eki, buradaki örneklere göre kuvvetlenmiş şart

manasını ifade etmektedir. ... asıl ekin sonuna eklenen -an -en unsurunu da şöyle izah edebiliriz.

-an -en unsurunu -a+n, -e+n olmak üzere ayırmak mümkündür. -a, -e bugünkü gramerde çağrı hali denilen ve şart kipinden sonra bir kuvvetlendirme edatı vazifesi gören ektir. -n ise, yanlış benzetme yolu ile halk tarafından ilave edilen bir vasıta hali eki olabilir.”¹⁴⁸

Bize göre bu ek, +sAn sen > sAnAn gelişmesiyle ortaya çıkmıştır.

MN'deki *atsaṇan* örneği eserin iki nüshasında bu şekilde geçerken diğer iki nüshasında *atsaṇız* şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu ek Çağatay şairlerinden kabul edilen Hafız Harezmi'nin Divan'ında pek çok örnekte tespit edilmiştir¹⁴⁹: *asrasaṇan* (Gazel 83:7), *bilseṇen* (Kaside 1:2), *bolmasaṇan* (Gazel 350:6).

2. çoğul şahıs için *bolsaṇızlar* örneğindeki -saṇızlar şekli sadece NF'te ve tek yerde geçmektedir.

V.3.1.6.3.3. Birleşik Kipler

Birleşik kipler *er-* ve *i-* fiilleri ile yapılmaktadır.

A. Hikâye

Belirli Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. t. şahıs	-Dİm / -DUm erdi	<i>keldim erdi</i> (KE 123v14), <i>taptum erdi</i> (HŞ 1885)
2. t. şahıs	-Dıṇ / -dUṇ erdi	<i>ḳolduṇ erdi</i> (KE 122v19), <i>ıdḳuṇ erdi</i> (HŞ 1167)
3. t. şahıs	-DI erdi	<i>yoluḳtı erdi</i> (HŞ 912)
1. ç. şahıs	-duḳ erdi	<i>ḳılduḳ erdi</i> (NF 54-9)
2. ç. şahıs	-dıṇız / -düṇüz erdi	<i>aydıṇız erdi</i> (KE 246r1), <i>ḳördüṇüz erdi</i> (NF 46-11)
3. ç. şahıs	-dıllAr erdi	<i>bardılar erdi</i> (NF 47-9)

Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikâyesi

I.

1. t. şahıs	-mİş erdim	<i>adırlmış erdim</i> (KE 74r6)
2. t. şahıs	-mİş erdiṇ	<i>ḳılmış erdiṇ</i> (KE 119r14)
3. t. şahıs	-mİş erdi	<i>açılmış erdi</i> (HŞ 1533)

¹⁴⁸ M. N. Hacıeminoğlu, a.g.e., s. 151.

¹⁴⁹ R. Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, TDK Yayınları: 696, Ankara 1998, s. 61-179-340.

1. ç. şahıs	-mİş erdük	<i>bolmuş erdük</i> (NF 241-17)
2. ç. şahıs	-muş erdiñiz	<i>aymış erdiñiz</i> (NF 234-2)
3. ç. şahıs	-muş erdiler -muşlar erdi	<i>barmış erdiler</i> (KE 29v21) <i>ornatmışlar erdi</i> (KE 197v4)

II.

1. t. şahıs	-p / -Ip erdim	<i>eltip erdim</i> (KE 105r10)
2. t. şahıs	—	
3. t. şahıs	-p / -Ip / -Up erdi	<i>bolup erdi</i> (KE 87v17), <i>olturup erdi</i> (NF 82-3)
1. ç. şahıs	-ıp / -üp erdük	<i>aytıp erdük</i> (KE 88v19), <i>küyüp erdük</i> (NF 80-6)
2. ç. şahıs	-ip erdiñiz	<i>eltip erdiñiz</i> (KE 94v15)
3. ç. şahıs	—	

Geniş Zamanın Hikâyesi

1. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdim	<i>yaşar erdim</i> (NF 24-17), <i>sorar erdim</i> (KE 11r10)
2. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdiñ	<i>aytur erdiñ</i> (KE 17v7), <i>kemişür erdiñ</i> (NF 18-3)
3. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdi	<i>yaratur erdi</i> (KE 3v7), <i>yörür erdi</i> (MM 25b2)
1. ç. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdük	<i>ümîd tutar erdük</i> (KE 31v15)
2. ç. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdiñiz	<i>tapnur erdiñiz</i> (KE 163r8)
3. ç. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erdiler -ArAr / -UrAr erdi	<i>alur erdiler</i> (KE 7v2), <i>kılur erdiler</i> (HŞ 153); <i>k eserler erdi</i> (KE 86r10), <i>kötrürler erdi</i> (HŞ 282)
Olumsuzuz	-mAz / -mAs erdi	<i>kılmas erdi</i> (MM 24b13)

KE'da 4 ve HŞ'de 8 örnekte geniş zamanın hikâyesi çekiminde *er-* fiili Eski Anadolu Türkçesindeki gibi *er-* > $\emptyset$ olmuştur: *kaçururdu* (KE 110v3), *tutardım* (KE 88r14), *bitiyürdiler* (KE 117r13), *çıkamazdı* (KE 231v7), *tururdu* (HŞ 833), *barırdı* (HŞ 362), *ıçkunurdu* (HŞ 1317), *ururdu* (HŞ 3334).

NF'deki *kılur erdi erse* (92-15) şeklindeki bir örnek de bugün Türkiye Türkçesindeki katmerli çekime örnek olması bakımından önemlidir.

Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. t. şahıs	-GAy erdim	<i>kalğay erdim</i> (KE 51r21), <i>kuçğay erdim</i> (HŞ 4971)
2. t. şahıs	-GAy erdiñ	<i>körmegey erdiñ</i> (KE 51r11)
3. t. şahıs	-GAy / -kay erdi	<i>kitergey erdi</i> (HŞ 346), <i>tapğay erdi</i> (165v8)
1. ç. şahıs	-GAy erdük / erdimiz	<i>kitmegey erdük</i> (KE 206r18), <i>alğay erdimiz</i> (KE 45r14), <i>kalğay erdük</i> (NF 409-2)
2. ç. şahıs	-GAy erdiñiz	<i>kalğay erdiñiz</i> (KE 21r14)
3. ç. şahıs	-GAy erdiler	<i>bolğay erdiler</i> (KE 26r5), <i>qayıtğay erdiler</i> (NF 76-9)
	-GAYlAr erdi	<i>öltürgeyler erdi</i> (KE 35v9), <i>ayğaylar erdi</i> (NF 80-2)

HŞ'de iki örnek şu şekildedir: *üngeydi* (3973), *bolğaydı* (4438), *tolğaydı* (4107).

Şart Kipinin Hikâyesi

1. t. şahıs	-sem erdim / -sam erdi / -sA erdim	<i>körsem erdim</i> (KE 72r14), <i>bolsam erdi</i> (KE 86v21), <i>bolsa erdim</i> (KE 73r1), <i>uqşam erdi</i> (HŞ 3373)
2. t. şahıs	-sAñ erdi / -sA erdiñ	<i>küyseñ erdi</i> (KE 174v6), <i>barsa erdiñ</i> (NF 59-14)
3. t. şahıs	-sA erdi	<i>yığmasa erdi</i> (KE 48v16)
1. ç. şahıs	-sAK erdi / -sa erdük	<i>salmasağ erdi</i> (KE 93r15), <i>bolsa erdük</i> (NF 241-8)
2. ç. şahıs	-sañız erdi / -sA erdiñiz	<i>bolsaңыз erdi</i> (KE 21r14), <i>bilse erdiñiz</i> (KE 236r15)
3. ç. şahıs	-sAlAr erdi / -sA erdiler	<i>bilseler erdi</i> (KE 151v2), <i>bilse erdiler</i> (NF 13-3)

Dilek-İstek Kipinin Hikâyesi

1. t. şahıs	-y erdim	<i>kelmey erdim</i> (KE 183r1)
3. t. şahıs	-y erdi	<i>çıkmay erdi</i> (KE 171r9), <i>bolmay erdi</i> (KE 163r5)

HŞ'de bu çekime ait tek örnek şöyledir: *uyaydım* (3857).

B. Rivayet

Geniş Zamanın Rivayeti

1. t. şahıs	-ur ermiş men	<i>kılur ermiş men</i> (NF 172-4)
2. t. şahıs	-(y)Ur ermiş sen	<i>tirilür ermiş sen</i> (KE), <i>fermānlayur ermiş sen</i> (NF 408-2)
3. t. şahıs	-r/ -Ar / -(y)Ur ermiş	<i>sözleyür ermiş</i> (KE 114r1), <i>bolur ermiş</i> (HŞ 4135)
3. ç. şahıs	-Ur ermişler / -UrAr ermişler	<i>tileyürler ermişler</i> (KE 229v5), <i>kılur ermişler</i> (HŞ 517), <i>tegürürler ermiş</i> (NF 175-3), <i>aç turur ermişler</i> (NF 125-14)

KE'da 1, HŞ'de şu 2 örnekte *er-* fiili ekleşmiş durumdadır: *kirürmiş* (KE 116r7), *berürmiş* (HŞ 2051), *uwtanurmuş* (HŞ 437).

Dilek-İstek Kipinin Rivayeti

3. tekil şahıs	-e ermiş	<i>yibere ermiş</i> (KE 186v8)
----------------	----------	--------------------------------

C. Şart

Belirli Geçmiş Zamanın Şartı

1. t. şahıs	-DIm / -dUm erse	<i>öltürmedim erse</i> (KE 231v15), <i>telürdüm erse</i> (HŞ 3546)
2. t. şahıs	-DIḡ / -dUḡ erse	<i>çıktıḡ erse</i> (KE 206r9), <i>urduḡ erse</i> (MM 23b5)
3. t. şahıs	-DI erse	<i>esti erse</i> (KE 3r10), <i>işitti erse</i> (HŞ 780), <i>bildi erse</i> (MM 25a11)
1. ç. şahıs	-DUK / -dimiz erse	<i>çıktuk erse</i> (KE 97r13), <i>tegdimiz erse</i> (KE 208v10), <i>iledük erse</i> (HŞ 4294)
2. ç. şahıs	-DIḡIz / -dUḡIz erse	<i>işittiniz erse</i> (KE 235r17), <i>bolduniz erse</i> (KE 160v11)
3. ç. şahıs	-DIAR erse	<i>töktiler erse</i> (KE 5r3), <i>usandılar erse</i> (HŞ 1377)

HŞ'de şu örneklerde *er-* > *Ø*'dir: *keldimse* (3566), *kıldımsa* (3983), *tarttıḡsa* (1157), *fermānladıḡsa* (2190), *saldıḡsa* (3547), *ıddısaḡ* (1143), (3. tekil şahıs çekiminde 30 örnekte ekleşme söz konusudur) *açtısa* (2357), *taptısa* (3151), *boldısa* (597).

Belirsiz Geçmiş Zamanın Şartı

2. t. şahıs	-mİş erseñ	<i>aymıſ erseñ</i> (KE 77v20)
3. t. şahıs	-mİş erse	<i>kılmuſ erse</i> (HŞ 2848), <i>yetmiſ erse</i> (KE 158v13)

Geniş Zamanın Şartı

2. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erseñ	<i>tiler erseñ</i> (NF 370-15), <i>tileyür erseñ</i> (KE 72v1), <i>sorar erseñ</i> (HŞ 1081).
	Olumsuz:	<i>kılmas erseñ</i> (KE 160v1), <i>kılmaz erseñ</i> (NF 411-3)
3. t. şahıs	-r / -Ar / -(y)Ur erse	<i>teyür erse</i> (MM 3a16), <i>biter erse</i> (KE 192v19), <i>kılur erse</i> (NF 92-16), <i>kökrer erse</i> (HŞ 302).
	Olumsuz:	<i>ölmes erse</i> (KE 162v5)
2. ç. şahıs	-r / -er erseñiz	<i>tiler erseñiz</i> (KE 117r21), <i>sewer erseñiz</i> (NF 367-2).
	Olumsuz:	<i>kirmes erseñiz</i> (KE 225v14)

KE'da ve NF'te iki örnekte *er-* fiili eklemiştir: *ölürse* (KE 80v12), *sökerse* (KE 77v6), *aytırsarñ* (NF 189-10), *okıtursarñ* (NF 189-10). HŞ'de bir örnekte şu şekildedir: *iskirse* (3515).

Birleşik kip çekiminde dönem eserlerinde *er-* > Ø olan örnekler yukarıda verilmiştir. Buna göre KE'da toplam 7, NF'te ise 2 örnekte *er-* eklemiştir. HŞ'de ise bu örneklerin sayısı çok daha fazladır. Bu nedenle HŞ, Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtmaması bakımından diğer eserlerden ayrılmaktadır.

V.3.1.6.3.4. Sıfat-Fiiller (Ortaç)

Sıfat-fiiller isimler gibi iyelik ekleri, çokluk ve hal ekleri alabilirler ve fail, nesne, sıfat görevinde fiilin isim unsuru olarak cümlede kullanılabilirler. Diğer taraftan sıfat-fiiller üzerine gelen bulunma ve ayrılma hali ekinden sonra kullanılan edatlar ile cümlede zaman belirleyici görevini üstlenirler.

Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri

1. -r / -Ar / -(y)Ur: *aķar su* (KE 118v13), *keķer dñnyā* (KE 238r16), *barur yol* (KE 154v18), *okır üçün* (KE 13v2), *ne işlerge keldiñ* (KE 18v19), *sen teg söwerimge ķavuştırdı* (KE 110r8), *bu dñnyā keķerin bilür* (KE 131r6), *ādemīni azdururģa ķudreti yok* (KE 95v5), *saĝar ķoy* (NF 22-14), *yunur yer* (MM5b8), *yanar kōz* (HŞ 1347), *yarar iş* (HŞ 3178), *kōrer bolsa*

(HŞ 702), *barurğa çāresin ... kıldım* (HŞ 1102), *bilürünçe aça ayra maña di* (HŞ 4279), *kilirin kilmezsin bilir* (HŞ 4690), *kün tuğardın kün batargā* (HŞ 2920), *içerde saklaşu ol biri birin* (HŞ 4037), *av avlarda ün iştip utru bahtı* (HŞ 1280), *yüzüñdin özge yok körerim* (HŞ 3896).

Olumsuz: -mAz / -mAs: *körmes işitmez nerse* (KE 39r12), *bolmas için* (KE 215r16), *ta'am yemesin köriüp* (KE 59v11), *yaratılmazda aşnu* (KE 8v5), *tegmesdin burun* (KE 36r3), *kerekmez iş* (NF 16-2), *tıylmas irin* (MM 6a1), *ölmezdin aşnu* (HŞ 2296).

2. -GAn / -ğan > -an: *barğan-men* (KE 246r20), *men ayğanımnı kılmasa* (KE 86v15), *almağan* (KE 177r17), *çıkkān* (KE 2v16), *atқанın yazmas ol kim-dür* (KE 104r8), *barğanda kelgende oğrılık kılur* (KE 130v18), *ağğan* (KE 5r21), *yэгendin soñ* (KE 96r14), *yoldın azğanlarğa* (KE 137r12), *cādūlık kılğanlık bolsalar* (KE 203r7), *oқığan ermez-men* (NF 7-15), *qazığanlar* (NF 29-1), *inanğan* (MM 3b10), *yaratğan* (HŞ 199), *közümnı köñlüm algandın kiterdim* (HŞ 921), *kılğanım nüş* (HŞ 1832), *emgengeninde hasta bolup* (HŞ 818), *yoluqqan* (HŞ 970).

KE'da tek örnekte ek başı /g/ sesi düşmüştür: *ağırlayanda* (127r14).

3. -GII / -glu: *işitigli* (KE 53r18), *kesigli* (KE 148r4), *keliglilerge* (KE 244r20), *oқuğluğa kereklig* (KE 2v18), *biligli* (MM 4b6), *qoluğlı* (MM 23b18), *okuğlı* (HŞ 4676), *uruğlı* (HŞ 179), *ölügli* (HŞ 279), *biçigli* (HŞ 4669).

1. -GuçI ~ -IçI / -uçı: *fāl açğuçı* (KE 50r12), *kirgüçiler* (KE 10v5), *rahmet kılğuçı-men* (KE 213v20), *tegüçiler* (KE 78r5), *bütgüçi* (MM 2a5), *amel kılğuçı* (MM 2a14), *saklağuçı* (MR 6-8).

Bu ek KE'da iki, NF'te ise bir örnekte -IçI / -uçı şeklindedir: *yonuçı* (KE 163v8/9), *biliçi* (KE 56r16), *yazıcı* (NF 137-13).

5. -ğunçı: *kaçğunçı kıl* (KE 73r4).

Geçmiş Zaman Sıfat-Fiilleri

1.-mİş: *satqın almuş kıl* (KE 92v19), *almuşım yok* (KE 46r13), *andağ ağırlamışı yok erdi* (KE 187r6), *tegme metin urmuşınça nūr örleyür* (KE 228r19), *yemişde keğin* (KE 54r18), *belā tegmişde sen biziñ birle bolsañ* (KE 10v20), *yemişdin soñ* (KE 112v21), *qalmış namāz* (MM 11b17), *olar aymışınça şenā hamd şükür* (MM 1a9), *şehādet keltürmişdin soñ öltürseñ* (NF 335-9), *ayılmış sözler* (HŞ 3045), *bolmışda kiğin* (HŞ 4519), *yariñ birle bu ölmişni tirig kıl* (HŞ 3934), *çiçek körmışçe bülbiül kendü sayrar* (HŞ 2487), *kişi üçün kişi hıç ölmiş yok* (HŞ 457).

2. -dUK / -dik: *aқartduқ üçün* (KE 171v4), *ferişteler erdükin* (KE 20r8),

ne bolduğunı öz köztüm birle körgey erdim (KE 72r13), *barduğda ... özi taht üze oturur* (KE 125v8), *tedüki ol boldı* (KE 69r6) ~ *ewün eşiki kitergil tediki seni aymış* (KE 49r17), *māl tirdükindin* (HŞ 44).

Gelecek (Gereklilik) Zaman Sıfat-Fiilleri

1.-GU: *ağız açğu vaqt* (KE 20r7), *kelgü kün* (KE 9v7), *bular da alğunuz niçe* (KE 233r8), *çıkmakğa sebep bolğusı için* (KE 9v20), *yëğüçe aşılkı kaldı* (KE 114v1), *taqdır kılmuş erdi ... yëmi buğday bolğusını* (KE 9v21), *yegülük nerse cem' kıldılar* (KE 138v4), *çıkgü yerni* (NF 245-9), *zā'il bolğu teg boldı erse* (NF 224-17), *müngü kölük* (MM 4a5), *tayınmağu er* (MM 20b9), *yatğu yer* (HŞ 2247), *añar yol yok tapuğda öpgüke* (HŞ 222), *kücey boldı işim bolğuda āsān* (HŞ 968), *ölüm kilgüsine öñdin ölüp koy* (HŞ 1201).

2. -dAÇI: Eski Türkçede kullanılan bu sıfat-fiil eki NF'de iki yerde geçmektedir: *kılmış kıldaçı zelletlerini yarlıkatu tileyürler* (NF 4-4), *kelmiş tağı keldeçi yazukını* (NF 83-17).

3. -esi: Bu ek sadece HŞ'de ünlü ile sonlanan fiilden sonra -gesi şeklinde tek örnekte tespit edilmiştir: *tilemez erdi andın öñ yigesi* (2335).

V.3.1.6.3.5. Zarf-Fiiller

1. -A / -U / -ı: *korğa titreyü kel-* (NF 8-8), *açuk ayra sözleyür* (NF 23-6), *kuvvat körgüzü yörüsünler* (NF 47-3), *küvenü aymas-men* (NF 36-7), *İdi birlikiñe inandım öge* (MM 2b17), *aça ayra maña di* (HŞ 4279), *közdin aça yaş* (HŞ 2202), *ura yırtı* (HŞ 4508), *küle oynayu yörür erdiler* (MR 31-14).

Bu zarf-fiil eki birleşik fiillerin teşkilinde iki fiili birbirine bağlar: *ıdu ber-* (KE 27v14), *otlayı başla-* (KE 34v21), *sançışi şehid bol-* (KE 247r3), *çıka tur-* (NF 242-12), *sança bil-* (HŞ 347), *bağa qalır* (HŞ 4048), *közleyü bil-* (HŞ 3476).

yana, sayu, oza, aşnu, ulaşı ~ ulaşı, öte, tapa, basa, tegrü gibi edatlar *yan-, sa-, oz-, aşın-, ulaşı-, öt-, tap-, bas-, tegür-* fiilleri üzerine bu ekin gelerek kalıplaşması ile oluşmuşlardır.

2.-p / -Ip / -Up: *Muştafanı indep eltgen* (KE 2r14), *tiwelerni tutup burunduklap yolğa kivrıldiler* (KE 190r12), *arkasınğa köriüp yörür erdiler* (KE 16r8) ~ *suwğa soqıp yelpidi* (KE 143v14), *bitig bitip ıda berdi* (NF 79-15), *fışk meclisi kurup turur* (NF 375-14), *münüp at bağlatıp kiş bellerine* (HŞ 747), *minip atğa uş ol fıl tig oturdı* (HŞ 4407), *la'l tig taş bileyüp taş yüzini* (HŞ 2675: Ünlü ile sonlanan fiilden sonra /y/ ünsüzünün araya girdiği tek örnek vardır.), *kaçğay irdi körse korkıp* (HŞ 4137).

3. -GAÇ: *körgeç sordı* (KE 142v12), *Yūsuf ewdin çıkğaç aşukup* (KE 85v15), *küçün kuvvetin bar igeç Yūsufnı borige nelük yedürdin* (KE 104r3),

erte kēçe körer iğēç neteg şabr kılayın (KE 86v5), kiçe bolğaç konakğa tarğadılar (HŞ 1029), kopup olturğaç aydı kanı sākī (HŞ 3207), sorar-siz men işitgeç yahşı bildim (HŞ 3781), kitilgeç eksilür nūri ikinç kün (HŞ 4252), közüim yitgeç saña andın bakayın (HŞ 3537), alar selām cevābın bergeç ayıttılar (MR 11-10).

4. -GAlI / -GalU / -kalı > -alı: teñrilerimizdin adırğalı mu keldiñ (KE 29r14), keñeşgeli atalarığa keldiler (KE 101r13), namāz kılğalı kopsa yüzi kıble sınar bolsun (KE 6r13) ~ helāk kılğalı kelmişde ... beşāret bērdi (KE 54r1), orunlarını körgeli uçmağğa kirdiler erse (KE 10r3) ~ kızlar körgelü keldi (KE 27v16), sançışğalı ol çerigni sayladılar (KE 132v7) ~ sançışğalı çıkkan körk içinde (KE 247v5), ziyāret kılğalı bardım erdi (NF 188-3), yaratılğalı hergiz külmey turur (MR 33-14).

5. -GInçA / -GUNçA / -KunçA > -ınça: tañ atğınça tā'at kılın (KE 21v2) ~ tañ atğunça mücāhede körer (KE 22r13) ~ kēçe tañ atkunça yügürdi (KE 143v2), tamām bolğunça tevfiķ tilep kitāb başladuķ (KE 2v21) ~ şafak ğāyib bolğınça kınayurlar (KE 22r12), uşmağğa bargınça (KE 9r15) ~ aña barmağunça bolmas (KE 149r17), köz yumup açğunça 'arşğa ağar (KE 53r7) ~ köz yumup açkunça yaratır erdi (KE 3v7), barıp kelginçe on mañım mañdı (KE 12r4) ~ on sağı ... eltse kelgünçe üç sağı kalur (KE 114v3), hüner körgil 'ayıb körginçe zinhār (HŞ 2060), aş bişginçe arpanı ögügeyin (NF 28-11), ataķa ölginçe terbiyet kılsañ (NF 283-10) ~ ölgünçe uruşmakğa (NF 69-13), men bargınça ol ta'āmķa kimerse elig tegürmesün (NF 29-6), kulaķ bolğu evvel açılğınça til (MM 18b2), özin keçmeginçe mürīd bolmas ol (MM 17a15), yaruķı artar ay bolğınça tolun (HŞ 4252), yügürdüm cān bile tapğınça sini (1688), yakıldım tutşu küil bolğınça yandım (HŞ 2642).

Ekin -ınça şekline MM'de tek örnekte rastlanmaktadır: velī kün batınça eger tutsa sen (MM 11a5)

NF'te yerde tespit edilen -gimçe ve -GumçA şekilleri bu ekin dil tarihindeki seyrini takip etme hususunda dikkat çekicidir: men kecābeğā kelgimçe çerig köçmişler (414-13), men ölgümçe közüim yaşı tiñmegey (177-17), Tañrı ta'ālāķa yawuķ bolmakım yahşıraķ turur saña yawuķ bolğumça (361-3).

6. -GUçA: olarğa but bolğuça kamuğ butlarğa tapınır erdiler (KE 31v10), süñü yurtundın çıkğuça (KE 30v6), kün kelğüçe bahāsın arturdılar (KE 75r8), yégüçe keyğüçe mālīm bar (KE 79v17).

7. -bAn / -IbAn / -UbAn: kūrını kūrşaban (KE 2r11), şādıķu'l-va'd atanıban (KE 47v14), körkünje munluğ boluban körkini men küseyür (KE

77r21), *toğuşdın osanma keğiben yarıq* (KE 66v12), *andağ cemāl körüben / kim sewmese vebāl ol* (KE 78v19), *nażar öz öñinde tutuban yigü* (MM 19a7), *bu üç birikiben bolur bil ĩmān* (MM 2a11), *hem birge kiliben bolup yoldaşım* (HŞ 4692: HŞ'de bu ek tek yerde geçmektedir.).

8. -ArAK: *bular burnarağ barıp bir tepege ağdılar* (KE 69v13), *kumāşların bir tewege yüklep yazaroğ tegmesünler* (KE 228r7).

9. -y: *sewünçiley bar-* (KE 105r5), *oğuy al-* (KE 102v21), *yöriy başla-* (KE 196r15), *konuğlay al-* (KE 138r21), *sevinçiley kel-* (KE 190r16), *sarnay başla-* (KE 202r12).

Olumsuz: -mAy: *vağy yükin kötere bilmey çöker erdi* (KE 197v18), *qayı ivge kirse buzmay çıkmaz* (KE 80v11), *ümmetlerin qıla almay Tanrı dergāhıda 'āşī bolğaylar* (MR 21-15).

10. -ken: *ol tirig erken men vezīrlıknı almas-men* (KE 92r19), *kırk yaşda erken* (KE 193v13), *tirig erkençe tūkelge kāhir erdi gunneti* (KE 110v2), *Yūsuf oğlan erkende bir Mübeşşere atlığ qarabaşı bar erdi* (KE 105r15), *hıdmetde erkende* (KE 156v4), *bu törti nāresīde erken vefātı boldı* (NF 5-2), *ol gār içinde oturur erken bir kimerse peydā boldı* (NF 7-14), *qozunı baqlan irken yigü yise* (HŞ 711), *bu 'işret içre irken kildi āvāz* (HŞ 336), *yörür irken yitildi tün gubāri* (HŞ 1602).

Bu ek yalnızca er- fiili üzerine gelmektedir. Ayrıca KE'da *erken*'li ifadeler şüphe ve tereddüt bildirmektedir: *qayusı yarağlıq erken tep fikr kıılır erdi* (136v4), *köñlindin keçti men teg kimerse bar mu erken tep* (145v12), *helāk boldılar mu erken* (180v3), *nige keldiler erken* (180v1).

11. -mAdIn: *men körmedin kuş kıurt yēsün* (KE 38r9), *köñli tölenmedin keyik teg bolup uşmağ içinde yöriyür erdi* (KE 7v5), *meni bilmedin bu cefālar kıılurlar* (NF 13-6), *hıç şahrā qoğmadın istediler* (NF 20-6), *su'āl sormadın hōd ayur rāst cevāb* (MM 5a1), *kıyās itip söz aydı tapmadın yol* (HŞ 4347), *kirişsiz bolmadın bu çerğ yası* (HŞ 1957).

12. -mAyIn: *sakçılar qoymuş erdi, tünle körmeyin kirdiler* (KE 133v21), *elig tigürmeyin yip ötsün* (KE 148v1), *belgülig bolmayın çıksam* (KE 90v6), *destūr tilemeyin kirür-men* (NF 441-16), *cihānnı körmeyin barsa cihāndın* (HŞ 3852), *sinin qanıñka kırmeyin iy yār* (HŞ 3418).

VI. SÖZ VARLIĞI

Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinin söz varlığı özelliklerini kısaca şu iki madde altında toplamak ve bunlarla birkaç örnek vermek mümkündür:

1. Harezm-Altın Ordu Türkçesiyle yazılmış metinlerde bir kelimenin Karahanlı Türkçesi ve öncesindeki eski şekli ile ses gelişimi ve değişimine uğramış yeni şekilleri bir arada kullanılmıştır: *butak* ~ *budak*, *ıd-* ~ *ıy-*, *karınçka* ~ *karınçğa* ~ *karınça*, *kurğaşun* ~ *kurşun*, *küdegü* ~ *küyegü* ~ *küyev*, *sıçkan* ~ *sıçan*, *tag* ~ *dağ*, *tara-* ~ *dara-*, *törüüt-* ~ *dörüüt-*, *yapurğak* ~ *yawurğak* ~ *yafrak*, *yığaç* ~ *ağaç*, *yığla-* ~ *ığlat-*.

2. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait sözlüklerde geçmeyen ya da nadir bulunan kelimelerin bu dönem eserlerinde yer alması Harezm-Altın Ordu eserlerinin en önemli özelliği olsa gerektir: *ağar-* 'kendinden geçmek, halsiz düşmek', *aldım* 'balta', *aplağ* 'horoz', *çaray* 'günlük yiyecek, azık', *çığıt* 'yüzde bulunan koyu renkli leke', *çındar* 'gerdanlık, kolye', *dinte-* 'gezmek, dolaşmak', *emel-* 'eğilmek, meyletmek, yönelmek', *ıtırçağ* 'tahterevan', *ilersük* 'şalvar uçkuru', *inçi* 'üvey kardeş', *kaçu* 'baraj, set', *kamruk* 'taşak', *karu* 'karşılık, mükafat', *kavbaş* 'kurukafa, korkuluk', *keğigle-* 'örtünmek, gizlenmek', *kendeş* 'yaşmak, örtü, peçe', *koğur* 'boz renkli inek', *koğuş* 'tabaklanmış deri', *koymat* 'çoban', *kunuş-* 'kapişmak', *pis* 'cüzzam hastalığı', *sağı-* 'şaşırmak, hayret etmek', *savut* 'gemilerin dışına kaplanan çelik levha', *señek* 'ağaçtan yapılmış su kabı', *sözengür* 'konuşkan', *süplük* 'çöplük', *tañğı* 'üzengi', *tap* 'vücuttaki leke', *tebrek* 'kürek', *terinçek* 'örtü, bürünçek', *tuç* 'tunç', *tuturğan* 'pirinç', *uruk* 'ibret', *yala-* 'vurmak istemek, vuracaktı gibi hücum etmek', *yansı* 'ittifak, uzlaşma', *yasuk* 'geçit', *yazıla-* 'pislemek', *yekin-* 'tutkuyla davranmak', *yoñ* 'gammazlık eden', *yövüt* 'yardım', *yulduz* 'ağaç kökü', *yupula-* 'kandırmak, aldatmak'.

VII. ÖRNEK METİNLER

Kıssaşü'l-Enbiyâ

(K. Grønbech, *Rabguzi, Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add. 7851, Kopenhagen 1948.*)

[177r] ... Ol İsrâfîl (13) erdi, Zü'l-Ķarneynğa aydı: yaruk dünyanı koyup ĶarañguluĶğa nelük keldiñ? Zü'l-Ķarneyn aydı: (14) mengü suwın isteyü keldim, uzun yaşıp İdige bendelik Ķılayın tēdim. Ol kimerse Zü'l-Ķarneyn[ğa] (15) bir taş bē<di>, möşük başı ĶaĶlıĶ, mundın saña telim 'ilm hāşıl bolĶay tēdi. Yana Ķerigge keldi, (16) yörürde aĶaĶıĶa taşlar tegdi, bu ne iken? tēdiler erse ün keldi: muni alĶan hem (17) peşimān bolur, almaĶan hem peşimān bolur. Biregü alıp Ķarañgudın ĶıĶtılar erse kördiler (18) kim ĶamuĶı zümürrüd, yaşıp zeberced erdi ve ol taş kim ol kimerse bērip erdi, anı 'ālimlar- (19) -ğa körsetip sordı: bu taşda ne Ķikmet bar? Aydılar: terāzūĶa tartıĶıl, bir [yan]da muni koyĶıl (20) yana bir yanda özge nerse. AndaĶ Ķıldılar erse her niĶe bir yanĶa taş, temü[r sal]dılar, ol oĶ (21) ağır keldi. 'Ulemālar tañladılar, Ķızır bir mü[ñüşde] oturup küler erdi. Bu ne Ķikmet turur? tēp [177v] (1) sordılar erse Ķızır aydı: bu taşlarını ĶamuĶ kiteriñ ve taş orniĶa bir avuç toprak salıñ. (2) Taşlarını kiterip orniĶa bir avuç toprak saldılar erse ber-ā-ber keldi. Aydılar: bu ne Ķikmet (3) turur? Ķızır aydı: Ķikmet ol turur kim Mevlī ta'ālā ĶamuĶ dünyā mülkin berdi anıñ birle toymas sen, (4) Ķaçan laħdĶe Ķirseñ bir avuç toprak birle toyar sen. Zü'l-Ķarneyn bu sözlerdin pend aldı, dünyā- (5) -nı koydı zāhid boldı, Ķerigge icāzet bērdi. Aymışlar: Ķaçan dünyā mülki aña müsellemed boldı (6) erse atası bitig yiberdi, bitigde bu erdi:

يا ملك البلا بافرسانی قاچنهد ان تملك (7) القلوب بالاحسان

Ma'nisi ol bolur: ey melik, Ķellerni Ķerig birle <aldıñ> imdi Ķatlangıl <kim> (8) köñüllerni yaĶşılıĶ birle alĶay sen. Andın soñ Zer'atü'l-CendelĶa bardı, anda Mevlī ta'ālā- (9) -ğa 'ibādet Ķıldı. Ol yēde vefāt boldı altundın şandūk içinde koyup atası İskenderge (10) yiberdiler. Aymışlar: Zü'l-Ķarneyn 'ālem içinde ābā-dānlıĶ telim Ķıldı, binālar Ķopardı, Ķonstantiniyyede (11) bir Ķal'a Ķopardı, yēti yolu öwrülmegünĶe aña Ķirse bolmas. Ol Ķal'anıñ şüreti bu turur:

Hişār-ı Ķonstantiniyye bu turur:

[177r] ... O İsrail (13) idi, Zü'l-Karney'n'e dedi: aydınlık dünyayı bırakıp karanlığa niçin geldin? Zü'l-Karney'n dedi: (14) ölümsüzlük suyunu arayarak geldim, uzun yaşayıp Tanrıya kulluk yapayım dedim. O kişi Zü'l-Karney'n'e (15) bir taş verdi, kedi başı kadar, bundan sana pek çok ilim hasil olacak dedi. Yine orduya geldi, (16) yürürken ayağına taşlar değdi, bu ne acaba? dediklerinde ses geldi: bunu alan da (17) pişman olur almayan da pişman olur. [Onlardan] biri alıp karanlıktan çıktılar ise gördüler (18) ki hepsi zümrüd, yeşil zeberced idi ve o kişinin verdiği taşı bilginle- (19) -re gösterip sordu: bu taşta ne hikmet var? Dediler: terazide tart, bir yana bunu koy (20) yine bir yana başka şey. Öyle yaptıklarında her ne kadar bir yana taş, demir koydular [ise de] (21) o ağır geldi. Bilginler şaşırdılar, Hızır bir köşede oturup gülüyordu. Bu ne hikmettir? diye [177v] (1) sorduklarında Hızır dedi: bu taşları bütünüyle yok edin ve taşın yerine bir avuç toprak koyun. (2) Taşları bırakıp onun yerine bir avuç toprak koyduklarında denk geldi. Dediler: bu ne hikmettir? Hızır dedi: hikmet odur ki yüce Tanrı bütün dünya malını verdi onunla yetinmiyorsun, ne zaman mezara girsen bir avuç toprakla yetineceksin. Zü'l-Karney'n bu sözlerden ibret çıkardı, dünya malını bıraktı dinine bağlandı [ve] orduya izin verdi. Demişler: ne zaman ki dünya malı ona verildiyse babası mektup gönderdi, mektupta bu vardı: ... Anlamı budur: ey hükümdar, memleketleri askerle aldın şimdi gayret et ki könülleri güzellikle alacaksın. Ondan sonra Zer'atü'l-Cendel'e gitti, orada yüce Tanrıya ibadet etti. Orada vefat etti, altından sandık içine koyup babası İskender'e gönderdiler. Demişler: Zü'l-Karney'n dünyayı bayındır etti, binalar inşa etti. Konstantiniye'de bir kale yaptı, yedi kez dolanmayınca ona girilmez. O kalenin resmi budur:

Konstantiniye kalesidir:

Nehcü'l-Ferādīs

(İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, No: 879.)

[294] ... (2) ... Yana Peygamber 'aleyhi's-salām haber berrü yarlıkadi ki: kayu (3) kimerse özi için taķı oğlanları için taķı ehli için helāl taleb kılsa, ol kimerse Hāk rızası (4) için kāfir birle ğazāt kılmuş teg bolğay taķı kıyāmet kün bolsa āvş şehīdler maķāmunda (5) bolğay, tēp aydı. Taķı Sa'd atlıģ şahābe razhu Peygamber 'aleyhi's-salāmdın derhīst kıldı taķı aydı: (6) Yā Resūla'llāhi, Taņrı te'ālādın tileseņiz kim benim du'ām müstecāb bolsa, nē kim Hāk te'ālādın tilesem anı maņa (7) rūzī kılsa, tēdi erse Peygamber 'aleyhi's-salām aydı: Eger tileseņ yā Sa'd, du'āņ müstecāb bolsa ta'āmuņı (8) helāl kılğıl, eger ta'āmuņ helāl bolsa hēç du'āņ Hāk te'ālā hazretinde merdūd bolmas, maķbūl bolur, tēdi. (9) Kayu mü'min ve muvaḥḥid kırk kün helāl yeše, ol kulnuņ köņlini Hāk tvt münevver kılur taķı hikmetniņ çeşmesini (10) köņlindin tilinge yōritür, tēp aydı.

İbni 'Abbās razhu aydı: Peygamber 'aleyhi's-salāmdın eşittim, Peygamber 'aleyhi's-salām (11) andağ aydı kim: tegme bir kēçe bir ferīşte nidā kılur Beytü'l-muqaddisdin: kayu mü'min ve muvaḥḥid ḥarām yēyür bolsa Hāk tvt (12) ol ḥarām yeģen kulnuņ farīza namāzlarını taķı kabūl kılma, artuķsı namāzlarını taķı kabūl kılma, tēp nidā (13) kılur. Taķı kim kim on yarmaķķa bōz alsa taķı andın köņlek kılsa, keğse taķı ol on yarmaķ içinde bir yarmaķ (14) ḥarāmdın bolsa, tā müdām kim ol köņlek bu kimerse üze bolsa, Hāk tvt ol kimerseniņ hēç namāzını kabūl kılma, tēdi.

[294] ... (2) Yine Peygamber -selâm onun üzerine olsun- haber verip buyurdu ki: hangi (3) kişi kendisi için ve çocukları için ve çevresindekiler için helal isterse o kişi Tanrı rızası (4) için kafirle savaş etmiş gibi olacak dahası kıyamet günü geldiğinde -inandık ve gönülden bağlandık- şehidler mertebesinde (5) bulunacak, diye söyledi. Ve Sa'd adlı sahabe -Allah ondan razı olsun- Peygamber -selâm onun üzerine olsun-'den rica etti ve dedi: (6) Ey Allah'ın resulü, yüce Tanrıdan dileseniz de benim duam kabul olsa, yüce Tanrıdan her ne dilediysem onu bana (7) rızık olarak verse dediğinde Peygamber -selâm onun üzerine olsun- buyurdu: Ey Sa'd eger duanın kabul olmasını istersen yiyeceğini (8) helal tut, eğer yiyeceğin helal ise hiçbir duan yüce Tanrının huzurunda reddedilmez, kabul edilir, dedi. (9) Hangi iman eden ve Tanrının birliğine inanan kişi kırk kün helal yerse o kulun gönlünü Tanrı -yüce ve mübarek olsun- aydınlık yapar ve hikmet pınarını (10) könlünden diline akıtır, diyerek buyurdu.

İbn Abbas -Tanrı ondan razı olsun- dedi: Peygamber -selâm onun üzerine olsun-'den işittim, Peygamber -selâm onun üzerine olsun- (11) o şekilde buyurdu ki: herhangi bir gece bir melek Beytü'l-mukaddis'den seslenir: hangi iman eden ve Tanrının birliğine inanan kişi haram yerse Tanrı -yüce ve mübarek olsun- (12) o haram yiyen kulun farz namazlarını da kabul etmez, nafîle namazlarını da kabul etmez diye ses- (13) -lenir. Ve her kim on yarmağa bez alsın ve ondan gömlek yapsa, giyse ve o on yarmaktan bir yarmağı (14) haram olsa o gömlek bu kişi üzerinde olduğu sürece Tanrı -yüce ve mübarek olsun- o kişinin hiçbir namazını kabul etmez dedi.

Kur'an Tercümesi

(Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Cami, No: 2.)

[2a] Sûretü'l-Bakara

(1) Tanrı atı birle başlayur men: üküş rahmetlig, rahmeti lâzım.

1 (2) انا الله اعلم

2 Ol kitâb, yok şek anıñ içinde, köndürtmek (3) saknuqlarğa.

3 Anlarğa kim biterler gaybğa taqı peyveste kılurlar (4) namâznı, taqı ol nersedin kim rûzî kılduğ anlarğa, harc kılurlar.

4 Taqı anlar kim ...

Orhan Bey
TABERİZ

[2a] Bakara Suresi

- (1) Tanrı adıyla başlıyorum: yüce merhametli, rahmeti gerekli.
 1 (2) Muhakkak ki Tanrı bilir.
 2 O kitap ki onun içinde şüphe yoktur, doğru yolu göstermek (3) Allah'a karşı gelmekten sakınanlara.
 3 İnanırlar bilinmeyene ve sürekli kılırlar (4) namazı, dahası onlara rızık olarak verdiğimiz şeyi harcarlar.
 4 Ve onlar ki ...

Mu'înü'l-Mürîd

(Bursa, Orhan Kütüphanesi, No:1605.)

- [19a] (5) *Ṭa'ām yemek içre sünen ol turur*
Ṭa'ām yégüçi sağ tizin kaldurur
Zikir tuz bile başlamak sünnet ol
Yemek öz öñindin şafâ keltürür
 (7) *Uşak kılğu lokma üküş çeynegü*
Nazar öz öñinde tutuban yégü
Yemekdin öñ el yup takı sonra hem
Tatıp tuz son el-ḥamdü li'llāh tégü
 (9) *Suw içmişde üç iç turup rāst köni*
Edeb ërmes ol bil ewürmek yönü
Kamuğ neñ tökülse barur suw bile
Katıg emgetür suw tökülse seni
 [19a] (5) Yemek yerken sünnet odur
 Yemek yiyen sağ dizini kaldırır
 Zikir ve tuzla başlamak sünnettir
 Kendi önünden yemek safa getirir
 (7) Lokmayı ufak kılmalı [ve] çok çiyнемeli
 Kendi önüne bakarak yemeli
 Yemekden önce el yıkayıp ve sonra da
 Tuz tattıktan sonra el-ḥamdü li'llah demeli
 (9) Su içerken üç [kerede] iç [ol] doğru
 Edeb değildir bil çevirmek yönü
 Dökülen her şey su ile gider
 Çok uğraştırır su dökülürse seni

Mi'râc-nâme (Pavet de Courteille, *Miradj-nameh*, Paris 1882.)

[20] (12) *Mūsā Peygamber 'aleyhi's-selām sordu: yâ Muḥammed, Taḥrî (13) te'âlâ sana ne iş buyurdu? Men ayttım: Yâ Mūsā, tün kün (14) içinde elig vakt namāz buyurdu, tep. Mūsā ayıttı: Yâ (15) Muḥammed, senin ümmetlerin elig vakt namāz kıla almağay, (16) men sendin burun keldim ḥalāyıkni köp tecrîbe kıldım, [21] (1) Benî İsrâ'îl elidin köp zahmetler körüp-men, (2) bargıl yana der-ḥ'vâst kılgıl, bolğay kim 'ināyet kılıp (3) bu elig namāzdın Taḥrî te'âlâ bir nemesin bağış- (4) -lağay. Yana barıp zārîlık kılıp yalbardım erse ḥiṭāb (5) keldi: yâ Muḥammed, on vakt namāznı sana bağışladım, kırk (6) vakt namāz kılgıl, tep. Yana Mūsā kaşığa bardım, Mūsā- (7) -ka ayıttım erse Mūsā ayıttı: Yâ Muḥammed yana bargıl yalbarıp (8) zārîlık kılgıl, bolğay kim bağışlağay, tep. Men yana (9) barıp secde kılıp yalbardım erse Taḥrî te'âlâ 'ināyet (10) kılıp yana on vakt namāznı bağışladı, otuz vakt namāz (11) buyurdu. Yana Mūsā kaşığa bardım erse Mūsā ayıttı: (12) yâ Muḥammed, yana bargıl, elbette bağışlağay, otuz vakt namāz (13) henüz köp turur. Yana barıp yalbarıp der-ḥ'vâst kıldım (14) erse yana otuz vakt namāznı bağışladı, yigirmi vakt namāz (15) kılgıl tep fermân boldı. Mūsā kaşığa yana barıp (16) ayıttım erse, ayıttı: henüz köp turur, ümmetlerin kıla (16) almay Taḥrî dergâhıda 'aşıḥ bolğaylar.*

[20] Musa Peygamber –selâm onun üzerine olsun- sordu: ey Muhammed, yüce Tanrı (13) sana ne iş buyurdu? Ben dedim: ey Musa, bir gün (gece ve gündüz) (14) içinde elli vakit namaz buyurdu, diye. Musa dedi: ey (15) Muhammed, senin ümmetlerin elli vakit namaz kılamaz, (16) ben senden önce geldim insanları çok sınıdım, [21] (1) Beni İsrail halkından çok zahmetler gördüm, (2) git yine rica et, olası ki lutfedip (3) bu elli namazdan yüce Tanrı bir kısmını bağış- (4) -layacak. Yine gidip ağlayıp inleyerek yalvardığımda hitap (5) geldi: ey Muhammed, on vakit namazı sana bağışladım, kırk (6) vakit namaz kıl, diye. Yine Musa [Peygamber] karşısına gittim, Musa'-(7) -ya söylediğimde Musa dedi: Ey Muhammed, yine git yalvarıp (8) inle, olası ki bağışlayacak, diye. Ben yine (9) gidip secde edip yalvardım ise yüce Tanrı lutf- (10) -edip yine on vakit namazı bağışladı, otuz vakit (11) buyurdu. Yine Musa karşısına gittiğimde Musa dedi: (12) ey Muhammed, yine git, elbette bağışlayacak, otuz vakit (13) henüz çoktur. Yine gidip yalvarıp rica ettim (14) ise yine otuz vakit namazı bağışladı, yirmi vakit namaz (15) kıl diye buyurdu. Musa'nın karşısına yine gidip (16) söylediğimde dedi: şu an için çoktur, ümmetlerin kıl- (16) -amayarak Tanrı huzurunda asi olacaklar.

Hüsrev ü Şîrîn

(Paris, Bibliothèque Nationale, Mss. Ancien fonds turc, No:312)

Kitāb nazm kılmakka sebeb beyān kılur

236 Niçe yıl tamām boldı cānım ösker erdi

*Köñülde uşbu endīşe bar erdi**Niteg şāh tapğıña bir bārğa men tēp**Bu köñlüm kağgusını tarğa men tēp**Körüp köñlüm kim asru rağbetim bar**Buyurdı kim katıǵlan imdi ey yār**Revān ey Kutb terkin kiç bolur bil**Ni bilgeyler sini sözletmesen til*

240 Nizāmî nazmı yañlıǵ tüz sözüñni

*Anın belgüt hanıñğa bu özüñni**Hanım birle bu melīke atıña bir**Kitābı kılğuka kıl tedi tedbir*

236 Nice yıl geçti canım isterdi

*Gönülde işte bu düşünce vardı:**Nasıl şah hizmetine yalnız gideyim diye**Bu gönlümün kaygısını dağıtayım diye**Görünce gönlümün ki pek rağbeti var**Buyurdı ki gayret et şimdi ey yar**Harekete geç ey Kutb çabuk geç olur bil**Nereden bilecekler seni konuşturamazsan dil*

240 Nizamî nazmı gibi düz sözünü

*Onunla belli et hanına bu özünü**Hanım birle bu melike adına bir**Kitabı kılmaya kıl dedi tedbir*

Muhabbet-nâme**(İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Manzum, No: 949.)**

[4a] *Eger körse yüzünü lāle solğay*
Senin dek gül meger uçmağda bolğay
Ayağın öpmegin kul kaldı 'âdet
Süleymân bulmağay mundağ sa'âdet
Vişâliğin bu kün şükriñ kılur men
Hayâliñ közde uçkanın bilür men
Kuyaş 'aksı yüzünde rāh içinde
Senin dek yok çiçek uçmağ içinde
Kulun köp-dür velî men inçü kul men
[Vişa]liñ kadrini bilmes degül men
Könül sensiz tilemes tende cânı
Körer H'ârezmî yüzünde cihânı
Kel ey sâkî ketür peymâne bizge
'İnâyetler kılur cânâne bizge
İçeliñ bādeni cânân yüzige
Hızır suyn saçalıñ cân yüzige

[4a] *Eğer görse yüzünü lale solar*
Senin gibi gül yalnız cennette olur
Ayağını öpmekle kul kıldı âdet
[Sultan] Süleyman bulmaz böyle saadet
Kavuşmanın bugün şükriñü kırım
Hayalinin gözde uçmasını bilirim
Güneşin aksi yüzünde şarap içinde
Senin gibi yok çiçek cennet içinde
Kulun çoktur fakat men inci (en seçkin) kulum
Kavuşmanın değerini bilmez değilim
Gönül sensiz dilemez tende canı
Görür Harezmi yüzünde cihanı
Gel ey saki getir (büyük) kadeh bize
Lütuflar kılar sevgili bize
İçelim şarabı canan için
Ab-ı hayat saçalım can için

Temür Kutlug Yarlğı

(1) *Temür kutluğ sözü*m (2) *oñ kol sol* (3) *kolnıñ oğlanlarığa* (4) *tümen Edigü başlığ* *miñ yüz on* (5) *beglerige içki kentlerinin kâzî* (6) *müftilerige meşâyih şüfîleriğa* (7) *dīvān bitigçilerige tamğaçı tart-* (8) *-naqçılarığa yortar işlençi yolavçı-* (9) *-largā bökevül totkavullarğa yamçı* (10) *süsünçiler kuşçı barsçılarğa* (11) *kemeçi köprügçilerge bāzārda* (12) *turganlarğa bu yarlıgı tuta turgan* (13) *Muhammedniñ öbeke ataları burun-* (14) *-ğı keçgen Sayın Han çağdın biri bire* (15) *yarlığ rāst tarhanlık yosunıça yörüp* (16) *atası Hācî Bayram h'ācenî* (17) *biziñ han ağalarımız soyurkap* (18) *tarhan kılğan çerGESİN aqlata ötündürdi* (19) *erse ötülün yöp körüp Muhammed* (20) *biziñ soyurkal bolup tarhan bolup* (21) *tursun tēdimiz.*

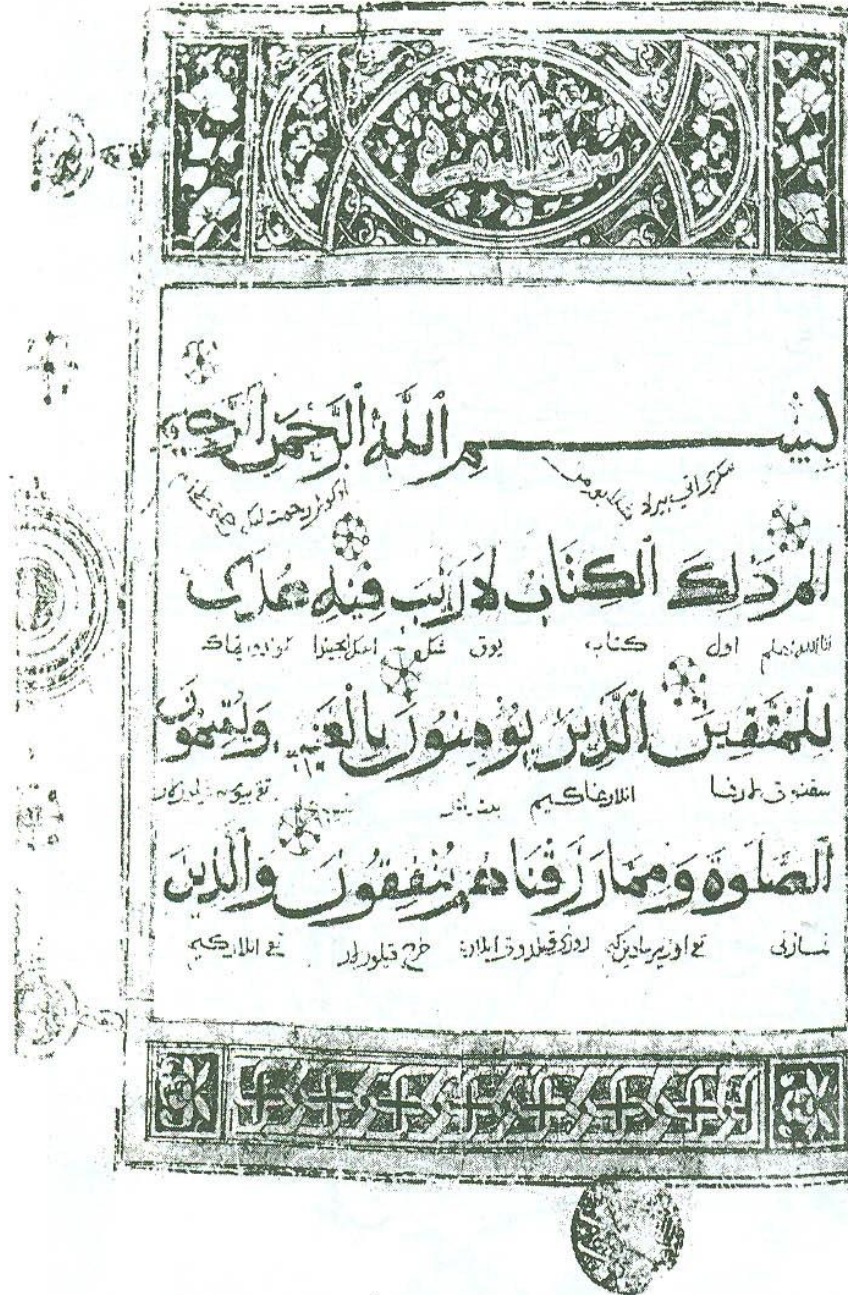
(1) Temür Kutlug. Sözü (2) sağ kol [ve] sol (3) kolun prenslerine (4) tümen [beyi] Edigü önderliğinde bin, yüz, on (5) beylerine, içerideki kentlerin kadı [ve] (6) müftilerine, şeyh [ve] sofularına, (7) divan yazıcılarına, gümrükçü [ve] kantar me- (8) -murlarına, süvari [ve] elçi- (9) -lere, ordu muhafızı [ve] sınır muhafızlarına, postacı [ve] (10) erzakçılar, kuş [ve] arslan avlayanlara, (11) gemici [ve] köprücülere, pazarda (12) duranlara! Bu yarlığı tutaduran (13) Muhammed'in ata babaları önce- (14) -ki geçmiş Sayın Han çağından [beri] biri birine (15) yarlık, doğru tarhanlık nizamına göre hareket edip (16) atası Hacı Bayram Hoca'yı (17) bizim han ağalarımız ihsanda bulunarak (18) tarhan yapış çerçevesini anlatarak arz etti- (19) -ğinde ricasını uygun görüp Muhammed (20) bizim ihsanımız olarak tarhan olup (21) dursun, dedik.

[illegible]

قوله تعالى كلوا من الطيبات واعملوا صالحا فمضى به اول يوم لو لم يكن اي مؤمن لا زحل طعام
تناول قيل في اذو عمل لا زحل تبصر قلب تدور يا بعلمه عليه السلام خبره يوريل في اذو
لم انا اوري وجون في اوغلان لاري اذو جن في اهل او جون حلال طلب قبلا اول لم انا حق ضا سي
او جون كافر يور غدا في لم تبصر تال بولعا في قيامت كون لولنا انا وصدقنا شهيد لا وعا ميندا
بولعا تبصر ايدي في سعادتي بحابه رضي الله عنه بعلمه عليه السلام دين دخوانت قلب في ايد
يا رسول الله تنكر في دين تالاس نيكز لم منم دعاء مستجاب بولسا في حق تعالى دين تالاس انا انا
روري قبلا تبصر انا بعلمه عليه السلام ايدي انا لاسا نيكز اسعد دعاءك مستجاب بولسا طعام نيكز
حلال فيلغيل الزطعام نيكز حلال انا لاسا نيكز دعاءك حق تعالى حضر تبصر امدود بولسا مقبول بولسا ريد
قاو مؤمن وموحد فرق كون حلال انا اول قولونك لو نيكز حق تبارك وتعالى مؤمن قولون بولسا نيكز حلال
كونظون نيكز يا بولسا تبصر ايدي انا عباس رضي الله عنه ايدي بعلمه عليه السلام دين اشتيم بعلمه عليه السلام
انذ ايدي لم نيكز كجا بولسا ريشة بولسا ريشة المقدس دين قاو مؤمن وموحد حرام بولسا حق تبارك
وتعالى اول حرام بكان قولونك فيضه نماز لاري في قول قبلا زانو في نماز لاري في قول قبلا زانو تبصر
بولسا في لم لم انا ورمق قاو الساق انا دين كونك قبلا لاسا في اول دن بولسا حديد بولسا
حرام دين بولسا انا لم اول كونك بولسا انا انا بولسا حق تبارك وتعالى اول لم انا نيكز في نماز في قول
قبلا تبصر ايدي انا بولسا رضي الله عنه نونك بولسا قولون بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا
سوري لم بولسا نيكز حاصل قلب نيكز تبصر قول ايدي لم بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا
بيدي انا تبصر ايدي انا بولسا رضي الله عنه قام لوق قلب انا لاسا حرام بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا بولسا

آبدی

موسی پیغامبر علیه السلام سوردی یا محمد تانصری
 تعالی سانکا نا ایش بویوردی مان ایتیم یا موسی تون کون
 ایچیندا الیک وقت نماز بویوردی تاب موسی ایتتی یا
 محمد سانینک اُمّت لارینک الیک وقت نماز قیلا الماغای
 مان ساندین بورون کالدم خلاق فی کوب تجربه قیلدم
 بنی اسرائیل ایلی دین کوب زحمت لار کوروب مان
 بارغیل یانا درخواست قیلغیل بولغای کیم عنایت قیلیب
 بو الیک نمازدین تانصری تعالی بیر ناما سین باغیش
 لاغای یانا باریب زاری لیق قیلیب یالباریم ارسا خطاب
 کالدی یا محمد اون وقت نمازنی سانکا باغیش لادیم قیرق
 وقت نماز قیلغیل تاب یانا موسی قاشی قا باریم موسی
 قا ایتیم ارسا موسی ایتی یا محمد یانا بارغیل یالباریب
 زاری لیق قیلغیل بولغای کیم باغیشلاغای تاب مان یانا
 باریب سجده قیلیب یالباریم ارسا تانکری تعالی عنایت
 قیلیب یانا اون وقت نمازنی باغیش لادی اوتوز وقت نماز
 بویوردی یانا موسی قاشی قا باریم ارسا موسی ایتتی یا
 محمد یانا بارغیل البته باغیش لاغای اوتوز وقت نماز
 هنوز کوب تورور یانا باریب یالباریب درخواست قیلدم
 ارسا یانا اون وقت نمازنی باغیش لادی بیکی وقت نماز
 قیلغیل تاب فرمان بولدی موسی قاشی قا یانا باریب
 ایتیم ارسا ایتتی هنوز کوب تورور اُمّت لارینک قیلا
 المای تانکری درکاهی دا عاصی بولغای لار یانا باریب

ملک دۆلنی استرار بولسا بناقت بو قولوکا بار بولسا
 حاکا نیکو نیرکل بولسا اعدوم دعا برلای همیشه نیلدا سوزوم
 ملک نینی بکل شاه بار بولسون همیشه شقی سی جبار بولسون

کتاب نظم بلاق سنیک ابور

حاجیل بولدی جانیم اسکار ابردی کولکولدا اوشیور انیشده بار ابردی
 تانک شاه تغشکار ترغاس نب بو کولکولم فدغوشدی ترغاس نب
 کوروب کولکولم تم استور دغینیم مار بووردک تم فینغلان ایدک ای بار
 زقان ای قشیرکین کیم بولودیلر بی یلکای لاری سینی سورلا ناساکل تیلر
 نظامی نظمیکلج نوز سورونکلی این بکلوت خانیکلغا نو اوزونکلی
 حاجیم برلا ملکه آنسکا میر کنای قیلغوقا قیل بیک ند میر
 بو یوم شجیرسکا کولکولم اربک سلطان جانیم اندیر قبول قیلدی بو فرمان
 کونکل فرمانی حار برلا نوتوم ادرن سافینغ نی بریولی اودونوم
 قران بکل قشیرکوش سوداچسوردوم نظامی مای دین خلواچسوردوم
 خانیم انجفا اوشیورلاری نیللی جشور دوم نوز دوم اوش نظم لندرا نیللی
 جباریم خوش بدینغ لوق نوق کولین کونکل لار قاشونیب و صافی شلورین
 قشیرخان دولنی بو قولغا یاریک کینار دی تکلر طبعیم نونکل غبارک
 نوزوب نیل نیللی بو نظم اوزاساز بو یوده اجموکلشور دوم خوش آواز
 ضاریم ابردی اول کیم بو فوغندا کللب یول نسانم نب بو نوقندا
 سفر زنجیر کوروم اوزوم فج ایتام بوغضاچیم ایدک اوش سوزانجام
 حاکیم کلدم اراسم ویکلک توکل کلدم توکل یکلک خوشی اوش چین

